



ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

ELMİ İŞ

Beynəlxalq Elmi Jurnal

SCIENTIFIC WORK
International Scientific Journal

**ELMİ ARAŞDIRMALAR
XXV BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS**

**SCIENTIFIC RESEARCHES
XXV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE**

ELMİ İŞ
Beynəlxalq Elmi Jurnal

ELMİ ARAŞDIRMALAR
XXV BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS

<https://doi.org/10.36719/2663-4619/2025/XXV>

SCIENTIFIC WORK
International Scientific Journal

SCIENTIFIC RESEARCHES
XXV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

(28.07.2025)

Bakı – Baku
2025

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2663-4619

e-ISSN: 2708-986X

DOI: 10.36719



Scilit



BASE



INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER
INTERNATIONAL CENTRE



WorldCat®



OpenAlex



TOGETHER WE REACH THE GOAL



issuu



SCRIBD



DIRECTORY
OF OPEN ACCESS
SCHOLARLY
RESOURCES



Academic
Resource
Index
ResearchBib



DRJI



Academia.edu



CiteFactor
Academic Scientific Journals



LENS.ORG
Solving the Problem of Proton Solving™



idealonline



OpenAIRE

calaméo



SEMANTIC SCHOLAR



ResearchGate



© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© aem.az

© info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Bilal GÖKKİR, İstanbul Universiteti / Türkiyə Məsul katib

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. Könül ABDURƏHMANOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan

Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa

Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Vəqif ABBASOV, ARETN Akademik Y. H. Məmmədəliyev adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Zəhid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Əliəddin ABBASOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Ulduz HƏŞİMOVA, ARETN Fiziologiya İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. İsmayıl ƏLİYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya

Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin “İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu” / Ukrayna

Prof. Dr. Vəqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Səyyarə İBADULLAYEVA, ARETN Botanika İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Rəşad KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan

Prof. Dr. Bahadur QƏLƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Yaqut HACIYEVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Təranə HACIYEVA, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Anar KAZIMOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Rafiq ÇOBANOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehdi BAĞIROV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Xəzər HÜSEYNOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Turhan ÇETİN, Qazi Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevda AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Azad NOVRUZOV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assos. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Rövşən VƏLİYEV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəfail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Oruc HÜSEYNOV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fuad KƏRİMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

Deputy Chairman

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Bilal GOKKIR, Istanbul University / Turkey

Executive secretary

Assoc. Prof. Dr. Konul ABDURAHMANOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Baku Engineering University / Azerbaijan

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes named after Academician Y. H. Mammadaliyev of MSERA / Azerbaijan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Academy of Sciences / Moldova

Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

Prof. Dr. Aliaddin ABBASOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Ulduz HASHIMOVA, Institute of Physiology of MSERA / Azerbaijan

Prof. Dr. Ismayil ALIYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Nikolay BRIKO, First Moscow State Medical University named after I. M. Sechenov / Russia

Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" / Ukraine

Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey

Prof. Dr. Sayyara IBADULLAYEVA, Institute of Botany of MSERA / Azerbaijan

Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India

Prof. Dr. Bahadur GALANDAROV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Yagut HAJIYEVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Tarana HAJIYEVA, Baku Engineering University / Azerbaijan

Prof. Dr. Anar KAZIMOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

Prof. Dr. Rafig CHOBANOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehdi BAGHIROV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Khazar HUSEYNOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Turhan CHETIN, Gazi University / Turkey
Prof. Dr. Fakhraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevda AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Azad NOVRUZOV, Nakhchivan Teacher Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYNOVA, Baku State University / **Azerbaijan**
Assos. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Rovshan VALIYEV, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Oruj HUSEYNOV, Ganja State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Fuad KERIMLI, Baku State University / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Xəzər Hüseynov

Naxçıvan Dövlət Universiteti

tarix elmləri doktoru

<https://orcid.org/0009-0009-9396-1903>

xezerhuseynov@gmail.com

Qadir Əkbərov

Naxçıvan Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0005-8693-9338>

qadirekberov@ndu.edu.az

Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri yeni mərhələdə

Açar sözlər: *Azərbaycan, Türkiyə, Kahramanmaraş, əməkdaşlıq, təhlükəsizlik, mədəniyyət*

Keywords: *Azerbaijan, Turkey, Kahramanmaraş, cooperation, security, culture*

Azərbaycanla Türkiyənin qarşılıqlı əməkdaşlığı bu gün ən yüksək səviyyədədir. Tarixən bir-biri ilə etnik, milli və mənəvi dəyərlər baxımdan bağlı olan hər iki türk dövləti beynəlxalq müstəvidə də müttəfiq və strateji tərəfdaş olaraq tanınır. Azərbaycanın təşəbbüsü və yaxından iştirakı ilə regionda həyata keçirilən dünya əhəmiyyətli layihələr təkcə Türkiyənin və Azərbaycanın deyil, ümumilikdə dünya dövlətlərinin maraqlarına cavab verir və bu layihələrdə iştirakçı olan dövlətlərin xalqlarının rifahının yüksəldilməsinə imkan yaradır. Bakı-Tbi-

lisi-Ceyhan, Bakı-Tibilisi-Qars, Bakı-Tbilisi-Ərzurum və digər bu kimi layihələrin reallaşması Azərbaycan Türkiyə əlaqələrinin gələcək iqtisadi perspektivlərini müəyyən etməkdədir. Türkiyə Prezidenti R.T.Ərdoğan Azərbaycanla Türkiyə arasında olan qarşılıqlı əməkdaşlıqda enerji təhlükəsizliyi məsələsinə diqqət verərək, global geosiyasi proseslərdə Türkiyə–Azərbaycan əməkdaşlığının enerji təhlükəsizliyi baxımından əhəmiyyətini bir daha vurğulayıb. O, qeyd edib ki, “Bakı–Tibilisi–Ceyhan, Bakı–Tbilisi–Ərzurum boru kəməri kimi infrastruktur sərmayələri təkcə Türkiyə və Azərbaycana yox, həm də regionun və Avropanın enerji təhlükəsizliyinə mühüm töhfələr verməkdə davam edir” (Elay, t.y.).

2025-ci il martın 5-də Azərbaycanla Türkiyənin qardaşlığı, strateji tərəfdaşlığını daha da möhkəmləndirən yeni bir tarixi addım atılmışdı. Ankarada Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın iştirakı ilə İğdır-Naxçıvan qaz kəmərinin videobağlantı formatında açılış mərasimi keçirilmişdi (Prezident.az, 2023).

Azərbaycanla Türkiyə arasında dostluq əlaqələri mədəniyyət sahəsində də yüksələn xətlə inkişaf etməkdədir. Müstəqilliyin bərpasının ilk illərindən başlayaraq iki ölkə arasında bu sahənin qarşılıqlı şəkildə inkişafı diqqət mərkəzində saxlanmışdı. Türkiyə və Azərbaycan Respublikalarının mədəniyyət nazirlikləri arasında 2 dekabr 1992-ci ildə Bakıda imzalanmış razılıq sənədi Azərbaycanın Türkiyə ilə mədəniyyət sahəsindəki əməkdaşlıq üçün daha geniş imkanlar açmış və bu istiqamətdə mühüm tədbirlər görülmüşdür (Əsgərova, 2024). Türk dünyası Yazıçılarının qurultaylarında Azərbaycan və Türkiyə qələm sahiblərinin görüşləri, ortaq mədəniyyətin yaşadılaraq inkişaf

etdirlməsi istiqamətində apardıqları məqsədyönlü iş mədəniyyət sahəsindəki əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirmişdir.

2023-cü il noyabrın 13-də Azərbaycanla Türkiyənin mədəni əlaqələrini daha da dərinləşdirəcək daha bir addım atılıb. Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət nazirinin iştirakı ilə Ankarada “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığa dair Saziş” imzalanıb (AZƏRTAC, 2024).

Qeyd edildiyi kimi hər iki ölkə arasında bütün sahələrdə qarşılıqlı etimada əsaslanan birlik mövcuddur. Siyasi müstəvidə də bi birlik daim Azərbaycan və Türkiyənin beynəlxalq nüfuzuna təsir etməkdədir. Azərbaycanın işğal altında olan torpaqlarının azad edilməsi uğrunda apardığı mübarizədə Türkiyə dövləti daim Azərbaycanın yanında olmuşdu. Həm siyasi həm də mənəvi dəstəyi Azərbaycan xalqının qardaş ölkəyə olan inamını daha da artırmışdı.

Azərbaycanla Türkiyə arasında qardaşlıq münasibətləri 2023-cü ildə Türkiyədə baş vermiş zəlzələdən sonra Azərbaycan dövlətinin zərər çəkmiş əhaliyə yardımı və dağılmış evlərin yenidən bərpa edilməsi üçün Kahramanmaraşda Azərbaycan tərəfindən salınan “Azərbaycan məhəlləsi” bu dəstəyin simvoluna çevrildi. Burada inşa edilən müasir yaşayış kompleksləri, məktəblər, uşaq bağçaları və sosial infrastruktur layihələri Azərbaycanın dost əlini uzatmaqla kifayətlənmədiyini, həm də bu torpaqlarda həyatın yenidən qurulmasına, dirçəldilməsinə töhfə verdiyini göstərdi.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında olan dostluq və qardaşlıq münasibətləri göründüyü kimi bütün sahələrdə inkişaf etdirilməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Elay, S. (t.y.). *Azərbaycan və Türkiyə Avropanın enerji t. Xalq Qəz*<https://xalqqazeti.az/az/si>
2. AZƏRTAC. (2024, may 29). *Azərbaycan*.
https://azertag.az/xeber/azerbaycan_ile_turkiye_arasinda_m_edeniyyet_sahesinde_emekdasliga_dair_sazis_imzalanib-2822947
3. Əsgərova, Z. (2024). Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyəti arasında elmi-mədəni, təhsil və diaspor əlaqələri (1991–2011). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11(5), 3406–3424.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4319763>
4. Prezident.az. (2023, sentyabr 25). *Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri İğdır–Naxçıvan qaz kəmərinin videobağlantı formatında açılış mərasimində iştirak ediblər*.
<https://president.az/az/articles/view/68281>

Könül Həsənova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-8795-252X>
konul.hasanova@adpu.edu.az

Üzeyir Hacıbəylinin pedaqoji fəaliyyəti

Açar sözlər: *pedaqoji fəaliyyət, təhsil və elm, milli musiqi, dərslərin təşkili*

Keywords: *pedagogical activity, education and science, national music, organization of lessons*

Üzeyir Hacıbəyli gənc yaşlarından tədrisə maraq göstərmiş, bir çox istedadlı musiqiçilərin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. 1904-cü ildə Qori Müəllimlər Seminariyasını başa vurduqdan sonra Hadrut kəndində rus dili, tarix, riyaziyyat və musiqi dərsləri keçmiş, müxtəlif illərdə isə Bakıda Bibiheybət və “Səadət” məktəblərində ana dili və riyaziyyatdan dərs demişdir. Moskva və Sankt-Peterburqda ali musiqi təhsili alaraq Bakıda müəllimlik fəaliyyətini davam etdirən Hacıbəyli müxtəlif musiqi məktəblərində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. O, tələbələrinə bilikləri sevgi ilə aşılması, dərin elmi hazırlığı və prinsipial tədris metodu ilə fərqlənmişdir. Sonralar Hacıbəyli konservatoriyada professor və rektor vəzifələrində çalışaraq bu qurumun inkişafında öncül mövqedə olmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə yetişən nəslin içindən tanınmış musiqi nəzəriyyəçiləri və sənətkarlar çıxmışdır. Onun tələbələri sırasında Sona Hacıyeva, Xanlar Haqverdiyev, Yavər Kələntərli, Xurşud xanım Qacar, Əliövsət Sadıqov, Zülfü Adıgözəlov kimi məşhur

ifaçılar olmuşdur. Eyni zamanda, onun yetirmələrindən olan Kökvəb Səfəraliyeva, Məmmədsaləh İsmayılov və bəstəkar Soltan Hacıbəyov “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” əsərini redaktə edib tərcümə edərək müəllimlərinin yolunu davam etdirmişlər. Bu mənada Üzeyir Hacıbəylinin pedaqoji məktəbi həm ifaçılıqda, həm də nəzəriyyə sahəsində yeni nəslin yetişdirilməsinə zəmin yaratmışdır. “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” kitabı həmçinin Azərbaycanda ilk musiqişünaslıq monoqrafiyasıdır.

Üzeyir Hacıbəyli pedaqoji baxışlarında Şərq və Qərb musiqi ənənələrinin harmoniyasına xüsusi önəm verirdi. Onun 1920-ci ildə Milli Maarif Komissarlığına göndərdiyi müraciətlərdə muğamın konservatoriya çərçivəsində tədrisi önə çəkilmişdir. O, muğamın müasirləşməsi üçün onun nota köçürülərək Avropa təlim üsulları ilə tədrisinin zəruriliyini irəli sürmüşdü. Bu ideyalar konservatoriyanın təhsil məzmununa da təsir göstərmişdi. Məsələn, yazdığı operalarda muğam motivlərini Avropa opera formaları ilə sintez etməsi, daha sonra isə konservatoriyada tar, kamança və xanəndə siniflərinin açılması milli ənənələrin Avropa mühiti ilə uyğunlaşdırılmasına yönəlmişdi. Ümumilikdə, Üzeyir Hacıbəyli Şərq və Qərb metodlarını birləşdirərək milli musiqi təhsilində yüksək səviyyəli peşəkarlıq mühiti yaratmışdır. O, bu iki fərqli musiqi sisteminin uğurlu sintezini reallaşdıraraq müasir Azərbaycan musiqisinin təməlini qoymuşdur. Üzeyir Hacıbəyli öz təlim metodları və proqramları ilə Azərbaycan musiqi təhsilində əsaslı dəyişikliklərin müəllifi olmuşdur. O, konservatoriyada ümumi və ixtisaslaşmış musiqi təhsilini ayıraraq biri geniş kütlələr üçün nəzərdə tutulan, digəri isə peşəkar ifaçılar və bəstəkarlar üçün hazırlıq verən iki əsas istiqamət formalaşdırmağı irəli sürmüş-

dür. Onun yanaşmasına görə, konservatoriya yalnız mütəxəssis musiqiçilər yetişdirən ali təhsil müəssisəsi olmalı idi.

Bunlarla yanaşı, Üzeyir Hacıbəyli bölgələrdə musiqi dərslərinin təşkili və dövlət teatrının aktyorlarının konservatoriyada təhsil almasının vacibliyini də qeyd etmişdir. Onun təşəbbüsü ilə 1926–1928-ci illər ərzində bir sıra yeniliklər həyata keçirilmiş, musiqi təhsili sahəsi əhatəli şəkildə genişləndirilmişdir. Bu ideyalar Azərbaycan musiqi təhsilinin strukturlaşdırılmasında mühüm rol oynamış və indiki dövrə qədər öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Üzeyir bəy Hacıbəylinin pedaqoji fəaliyyəti və tədris metodikası milli musiqi irsi ilə Avropa musiqi sistemi arasında körpü quraraq Azərbaycan musiqi təhsilinin müasir bünövrəsini formalaşdırmışdır. Tədqiqatçılar bildirirlər ki, Üzeyir Hacıbəyli həm Azərbaycan musiqisinin bugünkü səviyyəyə çatmasında, həm də Şərq və Qərb musiqi ənənələrinin inteqrasiyasında əvəzolunmaz xidmətlər göstərmişdir. Xalqının ilk bəstəkarı olan Üzeyir bəy həm də bütün Şərqdə ilk opera və operettanı yaratmış, peşəkar bəstəkarlıq məktəbinin inkişafında müstəsna rol oynamış, davamçılarını, musiqi ifaçılarını yetişdirmişdir.

İradə Kərimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-8057-8333>
irade.kerimova.81@mail.ru

Azərbaycan publisistikasında Üzeyir Hacıbəylinin rolu

Açar sözlər: *Üzeyir Hacıbəyli, publisist, ədib, imza, felyeton*

Keywords: *Uzeyir Hajibeyli, publicist, writer, autograph, feuilleton*

Dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığında publisistika ayrıca yer tutmuşdur. Yaradıcılığa publisistika ilə başlayan Üzeyir bəy az sonra peşəkar qəzetçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Ü.Hacıbəyli publisistik yaradıcılığa 1903-cü ildən başlayaraq ömrünün sonuna kimi davam etmişdir. Ən kəskin yazılarını 1905-1920-ci illərdə yazmışdır. O, “Kaspi”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət”, “İqbal”, “Yeni İqbal” qəzetlərində və “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Ordan-burdan”, “O yan-bu yan” və s. başlıqlar altında “Ü”, “Filankəs”, “Behmankəs” və s. gizli imzalarla zamanının ictimai-siyasi, maarifçilik məsələlərinə dair çoxsaylı məqalə, felyeton və satirik miniatürlər dərc etdirmişdir.

Müəllif “Molla Nəsrəddin” jurnalında məzəli imzalardan – “Behmankəs”, “Xoca Lələ”, “Bızbıza”, “Çoban”, “İdarədən”, “Lal uşaq”, “Bala uşaq”, “Adı bəy, özü Filankəs”, “Anaş Qurbəğa”, “Tısbağa”, “Gəndən qulaq asan”, “Yalançı” və s. çox

istifadə etmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, gülüş, yumor onun həm insan kimi təbiətinin, həm də ədəbi yaradıcılığının, o cümlədən publisistikasının başlıca keyfiyyətlərindən idi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatının aparıcı janrlarından olan felyeton Ü.Hacıbəyovun da publisistik fəaliyyətində əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Zəngin yumoristik söz yaradıcılığı vaxtilə dövrü mətbuat səhifələrində “Ordan-burdan” ümumi başlığı altında dərc etdirdiyi yazılar xüsusi yer tutur. “Bazar söhbəti”, “Məzhəkə”, “Təhsil” kimi əsərləri aşkar seçilən komponentləri ilə satirik hekayə; “O, heç!”, “Tərəqqi və gerilik”, “Rəfiqimdən məktub”, “Məclisimizin duzu”, “Ha fikir edirəm başa düşmürəm!” kimi yazıları publisistik ələmətləri, ictimai-siyasi məzmunu və bədii dəyər ilə felyetondur.

O, öz məqalə və felyetonlarında dini fanatizmə, çar Rusiyasının fitnəkarlığına, Şərq qadınlarının hüquqsuzluğuna qarşı cəsarətli yazılarını yazıb, Lenini, bolşevikləri qorxmadan tənqid etmişdir. Dahi bəstəkarımız mədəniyyətin, maarifin inkişafına, eləcə də, ana dili məsələlərinə məqalə və çıxışlarında ayrıca yer ayırmış, bu barədə silsilə məqalələr yazmışdır. Üzeyir bəyin fikrincə, bir millətin varlığının əsas amili onun dilidir. Buna görə bütün xalq və ilk növbədə ziyalılar, alimlər öz dilini qoruyub saxlamağa və inkişaf etdirməyə borcludur. Ü.Hacıbəyli dəfələrlə öz məqalələrində ana dilinin saflığı məsələsinə toxunmuş, bu dilin xarici sözlərdən təmizlənməsinə, sırf Azərbaycan türkcəsi olmasına çalışmışdı.

1906-cı ildə “İrşad” qəzetində dərc etdirdiyi bir məqaləsində Üzeyir Hacıbəyli yazırdı: “Ana dilimizə əhəmiyyət verməsək, ola bilər ki, bir gün dilimiz itər-batar, yox olar və bir millətin də ki, dili batdı, o millət özü də batar, çünki bir millətin varlığına, yaşamasına isbat vücud onun dilidir”.

Üzeyir bəy hələ pedaqoji fəaliyyəti zamanı şagirdlərin dərslərindən çətinlik çəkdiklərini aradan qaldırmaq məqsədilə 1907-ci ildə hüquqi, siyasi, hərbi terminlərin “Azərbaycan-rus, rus-Azərbaycan lüğəti”ni tərtib etmiş və Bakıda Orucov qardaşlarının mətbəəsində nəşr etdirmişdir. 1908-ci ildə isə “Həsab məsələləri” dərslərini yazmış, yenə də həmin mətbəədə kitab işıq üzünə görmüşdü. Bu kitablardan nə qədər şagirdlər, ziyalılar bəhrələnmişdilər. Ana dilinin tədrisini irəli sürən Üzeyir Hacıbəyli bir-birinin ardınca üç məqalə nəşr etdirmişdir. Bu məqalələr “İrşad” qəzetinin 1906-cı il 15, 16 və 20 fevral tarixli saylarında “Üzeyir bəy Hacıbəyov” imzası ilə “Hansı vəsiqələr ilə dilimizi öyrəniş kəşbi-maarif etməliyik” sərlövhəsi altında dərc edilmişdir. Bu məqalələrdə Üzeyir bəy ana dili haqqında çox qiymətli fikirlər irəli sürərək, dilini bilməyənlərə istehza ilə yanaşmaqla, onlara “zavallı” deyərək məraciyyət edir, həm də ana dilini öyrənmək üçün həmin “zavallı”lara yollar göstərirdi. Təbii ki, böyük ədib heç vaxt çox dil bilməyin əleyhinə olmayıb. Lakin öz ana dilini bilməyib ərəb, fars, rus, fransız, ingilis dillərində “bulbul” kimi ötənlərə istehza ilə gülərək, buna qarşı vaxtında mübarizəyə başlamışdı. Üzeyir bəy özü ana dilimizi bütün incəlikləri ilə bilməklə yanaşı, bir neçə dilə – ərəb, fars, türk, tatar, rus, gürcü, ləzgi dillərinə də yiyələnmişdi. Ona görə də istedadlı mühərrir dil məsələsinə tez-tez müraciyyət edib, zəngin, lirik Azərbaycan türkcəsini mükəmməl öyrənmək üçün xalqına faydalı məsləhətlər vermişdir.

Araşdırmadan məlum olur ki, Üzeyir Hacıbəyli “Yeni üsulitəbii haqqında bir neçə söz” (“Tərəqqi” qəzeti, 6, 8 mart 1909), “Üsulitəbii” (“Tərəqqi” qəzeti, 1 aprel 1909), “Dilimizi korlayanlar” (“İqbal” qəzeti 1912) və s. məqalələrdə ana dili məsələlərindən geniş bəhs etmişdir. Ü.Hacıbəyli “Üsulitəbii” (Müxtəsər cavab) məqaləsində ana dilinin gözəlliyinə xələl gətirən

lərə cavab olaraq yazırdı: “Qafqazda türk dilini mükəmməl birlənlərdən Əli bəy Hüseynzadə cənabları dəfələrlə qəti surətdə elan edib ki, türk dilində “hansı ki” “hansılar ki” sözü yoxdur. Mən də deyirəm ki, bu sözü tərcümə üsulu ilə dərs verən müəllimlər rusun “kotoriy” kəlməsini tərcümə etmək üçün özlərindən çıxardıblar, onun istemalı lüzumsuz bir ağırlıqdır”.

Müəllif istər bədii əsərlərində, istərsə opera əsərlərinə yazdığı librettolarında, istərsə də, publisistik yazılarında ana dilimizin bütün qanunlarına riayət edib, onun gözəlliyini, zərifliyini, lirikliyini qoruyub saxlamışdır.

Tahir Aydınoglu bildirir ki, Üzeyir bəy “Molla Nəsrəddin” ədəbi-məfkurəvi cərəyanına qəlbən yaxın olan, daim onun çıxışlarına səs verən gənc publisistdir, işlədiyi nəşrlərdə çoxsaylı satirik-publisist yazılar yazmışdı: “Qüdrətli satirik qələm sahibi o dövrdə milli ziyalıların hərəkətə gətirdiyi mübarizə ilə bağlı əksər mövzularda həqiqəti gündəmə gətirmişdi. O, “mollanəsrəddinçi” cəbhə ilə sıx əlaqədə yazıb-yaratmış, yeri gələndə bu jurnalda da çıxış etmişdir.

Üzeyir bəy Hacıbəylinin başladığı və çox şeyə nail olduğu mübarizə yolunda indiki nəsillərin görəcəyi işlər az deyil”.

Sevinc Sadıqova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-8720-3262>
sevincsadigova@gmail.com

Üzeyir Hacıbəyli və Azərbaycançılıq məfkurəsi

Açar sözlər: *Üzeyir Hacıbəyli, opera, bəstəkar, dramaturq, publisist*

Keywords: *Uzeyir Hajibeyli, opera, composer, playwright, publicist*

Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan xalqının dahi bəstəkarı, Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin banisi, Şərqdə ilk operanın yaradıcısı, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, böyük musiqişünas alim, dramaturq, publisist, pedaqoq və görkəmli ictimai xadim kimi Azərbaycan tarixinə öz adını qızıl hərflərlə yazmışdır.

Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycançılıq ideyalarının təbliğində məxsusi xidmətləri olan şəxsiyyətdir. Onun bütün yaradıcılığının əsas xəttini Azərbaycançılıq mövqeyi təşkil etmişdir. Onun yaradıcılığında “türkcülük və azərbaycançılıq, eləcə də, millilik və ümumbəşərlik vəhdət təşkil etmişdir”. Qüdrətli sənətkarın dahiliyi ondadır ki, o, xalqın vətənpərvərliyini, qəhrəmanlığını, mübariz ruhunu, milli qürurunu, azərbaycançılığını musiqinin dili ilə ifadə etmişdir.

Dahi bəstəkar olmaqla yanaşı, kəskin satirik qələm sahibi olan Üzeyir Hacıbəyli “alovlu publisistikası ilə mətbuat salnaməsinə yeni səhifələr yazmışdır”. 1903-cü ildən publisistik

yaradıcılığa başlayan sənətkar ən kəskin yazılarını 1905-1920-ci illərdə qələmə almışdır. Publisistik yazılarında cahilliyə, dini fanatizmə, mövcud işğalçı idarəetməyə qarşı etirazını açıq şəkildə bildirmişdir.

Üzeyir Hacıbəylinin publisistik yaradıcılığında ana dili məsələləri xüsusi yer tutur. Onun fikrincə, bir millətin varlığının əsas amili onun dilidir. Buna görə bütün xalq və birinci növbədə ziyalılar, alimlər öz dilini qoruyub saxlamağa və inkişaf etdirməyə borcludur. 1906-cı ildə “İrşad” qəzetində dərc etdiyi bir məqaləsində ədib yazırdı: “Ana dilimizə əhəmiyyət verməsək, ola bilər ki, bir gün dilimiz itər-batar, yox olar və bir millətin də ki, dili batdı, o millət özü də batar, çünki bir millətin varlığına, yaşamasına isbat vücud onun dilidir”.

Üzeyir Hacıbəylinin əsərlərinin Azərbaycan xalqının istiqlal fikrinin inkişafında, milli kimliyinin dərk edilməsində əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirən Ümummilli Lider Heydər Əliyev belə hesab edirdi ki, onun yaradıcılığı milli musiqi mədəniyyətində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoyduğu üçün qiymətlidir.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin, indi isə Azərbaycan Respublikasının dövlət himninin musiqisinin müəllifi olan Üzeyir Hacıbəyli həm də görkəmli ictimai xadim olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Onun azərbaycançılıq məfkurəsi ilə yığılmış, dolğun ictimai-siyasi fəaliyyəti əsl vətənpərvərlik nümunəsidir”.

Berik Madreymov
Karakalpak State University named after Berdakh
PhD in Historical Sciences
<https://orcid.org/0000-0001-5725-6363>
bmadreymov@inbox.ru

Cultural-Periodic Description of Paleolithic Workshops in Northern and Central Uzbekistan

Keywords: *Paleolithic, Ustyurt, flint-working workshop, Esen-2, E.B. Bizhanov*

Açar sözlər: *Paleolit, Ustyurt, çaxmaqdaşı emalatxanası, Esen-2, E.B. Bizhanov*

The Esen-2 monument, found on the southern borders of the Borsa-Kelmes plain of Ustyurt and providing rich archeological materials, is located on the hill of the same name. In E.B. Bijanov (Madreymov, 2024, p. 7) and found by A.V. Vinogradovs in 1977 (Bijanaov, 1979, pp. 68-77). This find is located on a flat hill with a low height of 90x40 square meters. "There are decaying deposits of strongly silicified dolomites" (Madreymov, 2024, p. 8). However, our acquaintance with the materials of Esen-2 and Shaxpaxti showed that the materials of these monuments were not dolomite, but, in our opinion, dolomite lake quartzite. Among the scattered fragments of this rock, a stone collection of 200 pieces has been collected. About 15 of this collection are natural stone fragments, while the rest are undoubtedly artifacts.

The industry of the Esen-2 workshop was studied in detail by A.V. Vinogradov and published in his monograph " Ancient

hunters and fishermen of the Central Asian interfluvium" (Vinogradov, 1981, p. 81). In the Esen- 2 workshop, naturally broken items are predominant, and they are divided into two groups: very deep and thick dark-brown patina with eroded outer edges and sharp-edged, bumpy, gray-colored unbroken items close to brown. The findings of the first group are similar to the Middle Paleolithic materials found in the southwestern Kyzylkum. But no intentionally lightning bolt was found among them. All artifacts are made of stones belonging to the second group. In 1977, 80 items were deliberately broken from the Esen-2 workshop. The lightning technique of the monument is fully compatible with the nuclei collected here and their tannins, fragments and plates.

Most of the 15 finished stone weapons found in Esen-2's workshop - these are large and thin almond-shaped bifaces with bifacial processing - are preforms. Many of them are fragments of bifaces, and this characterizes the character of the monument, i.e. Esen 2 is a workshop. One can only imagine their shape and size by looking at the only surviving whole biface among the materials collected in 1977. The remaining bifaces are relatively small in size and all have rounded ends and uneven wavy edges. These bifaces are rough and often covered with rough lines of a coating nature, and sometimes the edges are smoothed with fine retouches. They have a sharp edge around the entire perimeter. Some of them are directed only to the edges (sometimes only from one surface), but such objects are few in number (Madreymov, 2024, p. 245). Perhaps some of them are unfinished items. These materials allow us to determine that in Esen-2, siliconized dolomite tiles of appropriate size were used to make bifaces, rather than specially oriented flint. This is also evidenced by the fact that most of

the bifas in the collection are flat in cross section (Vinogradov 1981).

First of all, let's look at the nature of the Lightning technique of Esen-2 and Kokayoz workshops. In the poppy industry, although rough prismatic, flanged, narrow, with one or two tattoo fields, and so on. Although lightning strikes are common, the levallua lightning technique is the most common. In the Esen 2 set, nuclei are almost non-existent. The single nucleus described in it (Madreymov 2024. P. 8) has been interpreted by researchers as a polyus nucleus. However, by comparing this nucleus with the nuclei found in the coccyx complexes, it can be included in the type of coccyx-type levallua nuclei. However, according to one nucleus, it is difficult to say whether Esen-2 had a "levallua-type" lightning technique. However, if we look at the plates collected from Esen 2, most of them are similar to the "average" fuels described in Kokayoz.

If we look at the raw materials used in the making of the stone objects of both monuments, it was noted that in Kokayoz points and Esen-2, as noted by the researchers, lake quartzite was used, not siliceous limestone. It is known that lake quartzites are formed as a result of the accumulation of sand on the shores of calm water bodies. In this sense, it can be said that lake quartzite rocks located on the shores of the basins were used as raw materials in both monuments.

Thus, despite a number of similarities and differences, both Esen-2 and Kokayoz complexes are undoubtedly workshops specializing in the production of the same bifas-blades.

In addition to Esen-2 and similar, a bifas was also found in the small Shahpaxti basin. In terms of raw materials, this bifas

resembles the findings of Esen-2. However, our research has shown that this bifas has a small and triangular shape.

References

1. Bijanov, E. B. (1979). Finds of Paleolithic monuments in southeastern Ustyurt. *Bulletin of the KFAN of the Uzbek SSR*, (3), 68–77. *(in Russian)*.
2. Madreymov, B. (2024a). The Karakuduk flint-working workshop in light of new technical and typological research. *Russian Archeology*, (3). IA RAS. *(in Russian)*. 7–20.
3. Madreymov, B. (2024b). Mesolithic cultures in Ustyurt and Kizilkum. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica*, 39(Aug.), 245–259.
<https://doi.org/10.18778/0208-6034.39.01> *(in English)*.
4. Vinogradov, A. V. (1981). *Ancient hunters and fishermen of the Central Asian interfluve*. Nauka. *(in Russian)*.

Məhrux Dövlətzadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-2366-6097>
mahdovlat@gmail.com

Üzeyir Hacıbəylinin çoxcəhətli yaradıcılığında publisistika

Açar sözlər: *publisistika, mədəniyyət, mətbuat, məqalə, imzalar*

Keywords: *journalism, culture, press, article, signatures*

Millətin, xalqın ictimai fikir tarixində, mədəniyyətində elə şəxsiyyətlər olur ki, onlar zamanı qabaqlayır, xalqa əsl həqiqəti, doğru yolu göstərən işığa çevrilirlər. Azərbaycan xalqının həyatında belə şəxsiyyətlər çoxdur. Xüsusilə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində tariximizdə ortaya çıxan, yeni dünyanın dərk edilməsində böyük iş görən ədiblərimiz haqqında bu sözləri demək olar. Azərbaycan xalqının bəşər mədəniyyətinə bəxş etdiyi Üzeyir bəy Hacıbəyli dahi bəstəkar, pedaqoq, yazıçı, dramaturq, ictimai xadim, milli operanın banisi kimi adını ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizin salnaməsinə yazıb.

Ü.Hacıbəylinin çoxcəhətli fəaliyyətinin bir istiqaməti də onun publisistik yaradıcılığı ilə bağlıdır. Tarixin ən çətin mübarizələr dövründə bütün ədəbi növlərdən qabağa çıxan, xalqa yol göstərən publisistika ictimai-fəlsəfi fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Təsadüfi deyil ki, Ü.Hacıbəyli də ədəbi fəaliyyətə publisistika ilə başlayıb. 1904-cü ildə Üzeyir Hacıbəyli Qori seminariyasını bitirib müəllim təyin olunanda

Üzeyir Hacıbəyli yalnız dərs deməklə kifayətlənmir. Bir sıra mətbuat orqanları ilə əlaqə saxlayır. "Kaspi" qəzetində "U" imzası ilə yazılar çap etdirir. Həmin il qəzetin sentyabr, oktyabr, noyabr və dekabr nömrələrində ədibin bir neçə məqaləsi çap olunur. 1905-ci ildə Üzeyir Hacıbəyli Bakıya qayıdır və "Həyat" qəzetində işə girir. "Həyat" qəzetində çap etdirdiyi "Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsn-təvəccöhü", "Gözüaçıq tacirlərimizə xitab" və başqa publisistik yazıları ilə öz imzasını tanıdır.

Ü.Hacıbəyli "Kaspi" və "Həyat" qəzetlərindən sonra "Azərbaycan", "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət", "İqbal", "Yeni İqbal" qəzetlərində və "Molla Nəsrəddin" jurnalında çoxlu sayda məqalə, felyeton və satirik miniatürələrini dərc etdirib. Ü.Hacıbəyli 1906-cı ildə C.Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə nəşrə başlayan "Molla Nəsrəddin" jurnalının fəal yazarlarından biri kimi fəaliyyət göstərirdi. "Molla Nəsrəddin" jurnalında "Adı molla, özü bəy Filankəs", "Anaş Qurbəğa", "Bala uşaq", "Bızbıza", "Çoban", "Həmişə Kefli", "Xoca Lələ", "Lal uşaq", "Millət tərəfdarı", "Namuslu", "Rəhimsiz", "Yalançı", "Zurnaçı" və başqa gizli imzalarla yazdığı publisist əsərləri onu cəsarətli, qorxmaz bir jurnalist kimi məşhurlaşdırıb. Ü.Hacıbəylinin publisist yaradıcılığı qəlbən, ruhən, mənən "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinə və onun yaradıcılarına çox yaxın idi. Onun ilk satirik mətbuat orqanı kimi geniş şöhrət qazanan "Molla Nəsrəddin" jurnalına böyük rəğbəti vardı. O, 1907-ci ildə "İrşad" qəzetində dərc etdirdiyi bir məqaləsində "Molla Nəsrəddin" jurnalını "haqq söz danışan" bir mətbuat orqanı kimi yüksək dəyərləndirib. Bununla yanaşı, Üzeyir Hacıbəyli daha çox "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət" qəzetləri ilə bağlı olmuş, bir jurnalist və böyük publisist kimi daha çox bu mətbuat orqanlarında parlamışdır. Belə ki, 1906-cı ilədək "İrşad"ın katibi olmuş, 1909-cu ildə gündəlik "Həqiqət" qəzetində

redaktor işləmiş, yenə həmin ildə, az da olsa; "Tərəqqi" qəzetinə redaktorluq etmişdir. Birinci dünya müharibəsi illərində nəşr olunan "Bəsirət" qəzeti 1914-cü il 23 avqust nömrəsində xəbər verir ki, "Qəzetlərdə intişar ediləcəyi xəbər verilən "Vətən dili" adında təzə gündəlik qəzet yaxın günlərdə nəşrə başlayacaqdır. Qəzetin müdiri Üzeyir bəy Hacıbəyli olub, dili isə başqa qəzetlər kimi deyil, mütləq vətən dili ilə yazılacaqdır". Həmin məlumatı 29 avqust nömrəsində "Kaspi" qəzeti də çap etmişdir.

1920-ci ilə qədər publisist Üzeyir bəy, bəstəkar və yazıçı Üzeyir bəylə çiyin-çiyinə eyni səviyyədə inkişaf etsə də, əsrin birinci onilliyində bəzən publisist Üzeyir, yazıçı və bəstəkar Üzeyiri üstələmişdir. Üzeyir Hacıbəylinin jurnalistlik fəaliyyətinin son günləri "Yeni iqbal" və "Azərbaycan" qəzeti ilə bağlı olmuşdur. O, 1915-1916-cı illərdə (fevralın 8-nə kimi) "Yeni İqbal" qəzetində müdir və baş mühərrir işləmiş, 1919-cu ildə isə "Azərbaycan" qəzetinə müvəqqəti redaktorluq etmişdir.

Üzeyir Hacıbəyli inqilabi-demokratik publisistikanın yeni çalarlarının, "ədəbiyyat tariximizdə misli görünməyən yeni, realist məzhəklərin" yaradıcısı olmuşdur.

Üzeyir Hacıbəyov uzun müddət mətbuatda çalışmış və müxtəlif imzalardan istifadə etmişdir. O, müxtəlif zamanlarda, ayrı-ayrı qəzet və jurnallarda "Kəs", "Filankəs", "Bəhmənkəs", "Musiqiçi", "...çı" və digər imzaları işlətmişdir.

"Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", "İqbal", "Həqiqət", "Azərbaycan", "Kommunist" kimi qəzet və jurnallarda çalışdığı zaman yazılarının altında bu imzaları qoymuş, həmin mətbuat orqanlarından getdikdə imzalarını da özü ilə aparmışdır. Ümumiyyətlə, Üzeyir bəyin 65-dən çox gizli imzası olmuşdur. Onun ilk və ən çox işlətdiyi gizli imzası "Filankəs"dir. Ü. Hacıbəyovun gizli imza seçməkdə özünəməxsus üsulu olub. O, gizli

imzaları üçün eyni məna verən müxtəlif sözlər - sinonimlər seçirdi.

Məsələn: "Filankəs", "Bəhmənkəs", "Bikəs", "Bir şəxs" və s. Hətta məqalə və felyetonlarına başlıq seçməkdə də eyni üsuldən istifadə etmişdir: "Ordan-burdan", "Dərədən-təpədən", "Oyandan-buyandan" və s. Buradan da aydın olur ki, göstərilən başlıqlar və imzalar, xüsusən, yazıların dil və üslub xüsusiyyətləri Üzeyir bəyin gizli imzalarını müəyyənləşdirməyə kömək etmişdir. Bu cür xarakterli imzalarından başqa onun məzəli imzaları da olmuşdur. Məzəli imzalardan o, ən çox "Molla Nəsrəddin" jurnalında istifadə etmişdir: "Adı bəy, özü Filankəs", "Anaş Qurbəğa", "Tısbəğa", "Qatılov", "Behmankəs", "Cin", "Xoca Lələ", "Bızbıza", "Çoban", "Əqrəb" (ehtimal olunur), "Qaf", "Beş", "İdarədən", "Lal uşaq", "Bala uşaq", "Gəndən baxan", "Gəndən qulaq asan", "Yalançı" və s.

Sovet dövründə "Hacıbəyov" kimi təqdim edilən Üzeyir bəy imzalarının çoxunu "Hacıbəyli" kimi qoymuşdur.

Mədəniyyətimizin inkişafında müstəsna rolu olan dahi şəxsiyyətin fərqli imzalarla müxtəlif mövzularda qələmə aldığı publisistik yazıları bu gün də öz oxunaqlığını qoruyur, oxucusunu cəmiyyətin problemləri barədə düşünməyə vadar edir.

Yeganə Qəhrəmanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0003-3730-7674>
yegane.qehremanova.1976@mail.ru

Üzeyir Hacıbəyli milli dilimizin təəssübkeşi kimi

Açar sözlər: *Üzeyir Hacıbəyli, ana dili və milli kimlik, maarifçilik və dil siyasəti, milli mədəniyyət və musiqi, publisistika və milli mübarizə, milli məktəb və təhsil islahatı*

Keywords: *Uzeyir Hajibeyli, mother tongue and national identity, enlightenment and language policy, national culture and music, journalism and national struggle, national school and education reform*

Şərqin ilk opera yaradıcısı, Azərbaycanın böyük bəstəkarı, türk dünyasının unudulmaz simalarından olan Üzeyir Hacıbəyli istiqlal məfkurəsi və milli-mənəvi dəyərlərimizə bağlılığı ilə fenomen şəxsiyyətlərdən biri kimi anılır. Onun azadlıq məfkurəmizə sadiqliyi, milli dil, milli ədəbiyyat, milli mədəniyyət və musiqimiz uğrunda mübarizəsi bu gün də bir nümunədir. Ü.Hacıbəylinin ana dilimizin inkişafı və saflığının qorunması, haqsız hücumlardan müdafiə olunması barədə fikirləri son dərəcə əhəmiyyətlidir. Böyük mütəfəkkir “Dilimiz vasitəyi nicatımızdır” fikri ilə dili mədəniyyət uğrunda mübarizədə əsas amil hesab etməkdə haqlı idi, çünki dilin milləti hər şeydən daha artıq təmsil etdiyini başa düşürdü. Ü.Hacıbəyli yazırdı ki, “hər bir millətin bütün milliyyəti bəqasına baş səbəb olan dildir və dilin tərəqqisidir”. Dilin varlığı isə, təbii ki. onun nə dərəcədə

qorunması ilə bilavasitə bağlıdır. Elə bu səbəbdən də ciddi narahatlıq keçirən Ü.Hacıbəyli dilimizə münasibətini “Dil” adlı məqaləsində həyəcanla ifadə edir və yazırdı: “Bizim türk lisanımız Avropa üləma və filosoflarının rəyinə nəzərən, ən kamil bir dildir ki, onun vasitəsilə insan ən ali fikirlərini və ən dəqiq hisslərini bəyanə qadirdir. Böylə bir zəngin lisanın sahibi olub da, ondan istifadə etməməyin özü böyük bir bədbəxtlikdir” (İrşad, 1906). Mütəfəkkirə görə, “Öz dilini bilməyəndə din də gedir, dil də, millət də. Bir millətin ki, dili batdı, millətin özü də batar, çünki millətin varlığına, isbatı vücud etməsinə səbəb onun dilidir” (İrşad, 1906).

Ana dilini bilməyin milli mənafe və rifaha xidmət etdiyini dərk edən maarifpərvər onu dərindən öyrənməyi məsləhət görərək yazırdı: “Dilimizi öyrənməliyiz, öz rifah və səadətimiz üçün öyrənməliyiz, öz mədəniyyət və mərifətimiz üçün öyrənməliyiz ki, öz ehtiyacımızın bəyanına qadir olaq” (İrşad, 1906).

Üzeyir Hacıbəyli öz dilinə laqeyd münasibət bəsləyib başqa dillərdə danışanlara, nitqini yad sözlərlə “bəzəyənlərə” qarşı barışmaz mövqe tutur, onları “zavallı” adlandırır və kinayə ilə belələrini “Tarixi-Nadiri” yarıya kimi oxuyanların” da anlamadığını vurğulayırdı (İrşad, 1906).

Ü.Hacıbəyli ana dilimizi öyrənməyi həm də ona görə vacib hesab edirdi ki, müxtəlif elm sahələrində savadlı mütəxəssislər yetişdirib xalqımızın xoş gələcəyini təmin edək. Elə bu səbəbdən də mütəfəkkir yazırdı: “Öyrənməliyiz ki, Avropanın bütün aləmə car edən ülm və finünün hər bir qismi meydanında dahilər çıxardıb, istiqbalımızı hər cəhətdən təminə çalışaq” (Verdiyev, 2025).

Ü.Hacıbəyli 1906-cı ilin fevralında “İrşad” qəzetində çap etdirdiyi “Hansı vasitələrlə dilimizi öyrənib kəsbi-maarif et-

məliyyə” başlıqlı məqalələrində milli məktəblərin açılmasını, ana dilimizdəki qəzet materiallarının mütləq edilməsini, gündəlik ünsiyyətdə yalnız ana dilində danışib-yazmağı, milli dilimizi böhtan və təqiblərdən qorumağı dilimizi öyrənməyin əsas vasitələrindən sayırdı. Özünün “Həyat” qəzetinin 1905-ci il 10 sentyabr tarixli 62-ci sayında dərc etdirdiyi “Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsnə - təvəccöhi” adlı məqaləsində Maqda Neyman imzalı bir yazarın “Peterburqskiye vedemosti” qəzetində çap etdirdiyi yazısında xalqımızın tarixi keçmişi, mədəniyyəti və ana dili ilə bağlı həyasızcasına yazdığı yalan və böhtanlara çox kəskin cavab verməsi xalqımızın düşmənlərinə qarşı mübarizəsinin və bu istiqamətdə qətiyyətinin ifadəsidir (Verdiyev, 2025).

Xalqımızın milli dilinə və milli musiqisinə olan ögey münasibəti, xalq mahnılarımızın mənfur düşmənlərimiz tərəfindən oğurlanmasını qəbul edə bilməyən Üzeyir Hacıbəyli “İrşad” qəzetinin 25 iyul 1906-cı il tarixli 174 nömrəli sayında yazırdı: *“Ümumiyyətlə, biz etiraf və iqrar etməliyiz ki, indiyə qədər millətimizin mənafeyini, istiqbalını, nəzəri-əhəmiyyət və etibara almamışıq. O səbəbdəndir ki, millətimizin bəla və müsibətindən istifadə etmək istəməmişik və indi də bacarmıyuruq. Doğrudan da böylədir. Öz malının qeydinə qalmayan bir kəs malı oğurlanmasına artıq etina etməyib malının başına gələn müsibətdən istifadə etməz. Yəni oğrunu daldan-dala söyməklə iktifa edib, mal oğurluğuna qarşı doğru bir tədbir tapmaq, bu əvvəla onun üçün bir mənavi-xoşnudi və xatircəmlik hasil edər və saniyə malı da təkrar oğurluqdan məsun qalar”*

Uzaqqörən ziyalı çox doğru yazırdı ki, *“Biz millətimizin qeydinə qalıb onun elmsizlik bəlasından istifadə etmiş olsaydıq, indi bizim əsaslı ümumi bir maarif cəmiyyətimiz var idi. Millətimizin nifaq müsibətdən xəbərdar olmuş olsa idik indi*

bizim ümumi bir ittifaq və ittihadi-əncümənımız var idi" (Hüseynov, 2010).

Ü.Hacıbəyli "Doğru söz" qəzetinin 14 Yanvar 1917-il tarixli sayında nəşr etdirdiyi *"El musiqisi"* adlı məqaləsində keçən əsrin əvvəllərində ermənilərin bizim milli sərvətlərimizi oğurladıqlarını, mahnılarımızı öz adlarına çıxardıqlarını nəzərə çatdıraraq, bu barədə müəyyən təşkilatlara rəsmi müraciət edərək, erməniləri oğru, əyri, tamahkar, hiyləgər millət adlandırdı (Doğru söz, 1917).

"Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığında erməni-müsəlman münasıqəsi" adlı məqaləsində bu oğru millətin əməllərini təhlil edən A.Hüseynova yazır ki, "Ermənilər XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan xalqına məxsus əsərləri kütləvi şəkildə toplayır, erməni transkripsiyasında yazıya alır, sonrakı mərhələdə isə onları erməni nümunələri kimi nəşr etdirib yayırdılar. Bunu əsaslandırmaq üçün əslində mövcud olmayan mənbələr uydurulurdu" (Hüseynova, 2023).

Belə mənfur millətin törətdiyi fitnə-fəsadlar və qırğınlarla bərabər dilimizə və milli musiqimizə qəsdini planlı bir siyasətin nəticəsi hesab edən Ü.Hacıbəyli publisistik məqalələrində bir çox ciddi problemlərə toxunur. "O, musiqi əsərlərimizin ermənilər tərəfindən oğurlanmasına şərait yaradan səbəblər haqqında belə yazırdı: "Hal-hazırda qədər Azərbaycan xalqının bir çox nəğmələri və rəqsləri aradan qalxaraq get-gedə əhali arasında geniş tapmayaraq axırda əskilir. Onların yerinə yeni-yeni şeylər gəlir. Hərgah, biz istəsək ki, bir neçə il bundan qabaq Azərbaycanda oxunan mahnılardan xəbərdar olaq, ola bilər ki, onları xatırlaya bilməyək. Buna səbəb musiqi əsərlərini toplamamağımızdır" (Babayeva, Molla, 2020).

Bütün bu proseslərin kökündə dayanan əsl niyyəti aydın başa düşən "Ü.Hacıbəyov daşnak quldurlarının arxasında duran

Azərbaycanın istiqlalını məhv etmək və bizi murdar pəncəsi altında əzmək xəyalı ilə yaşayan ağ generallara qarşı çıxır və onların əlini kəsməyə çağırırdı” (Hüseynova, 2023).

Ü.Hacıbəyli dilimizin qorunması və ona atılan iftiraların dəf edilməsi üçün onu dərindən öyrənməyi, ana dilində danış-b-yazmağı önəmli hesab edir, “*Yeni üsuli - təbii haqqında bir neçə söz*”, “*Dilimizi korlayanlar*” adlı məqalələrində fikirlərimizi doğma türk dilində ifadə etməyin vacibliyini və bu prosesdə milli mətbuatın rolunu qeyd edərək yazırdı: “*Danışiq əsnasında fikrimizin əcnəbi kəlmələrdən təmiz olaraq öz türk sözlərimiz vasitəsilə ifadəsinə say etməliyik və qəzetlər sayəsində öyrəndiyimiz yeni təbirat və islahatı lazım olan yerdə işlətməliyik*”. Böyük ədib özünün “*O olmasın, bu olsun*” komediyasında Rza bəyin simasında dilimizi yad sözlərlə korlayanları, “*həlim aş qazanına nə gəldi dolduran*”lar adlandırır və belələrini kəskin tənqid edərək yazırdı: “*Öz sözlərimizlə ifadəsi imkan daxilində olan təbiri ərəb və fars kəlimatı vasitəsilə istemal etməyimizin heç bir mənası olmasın gərək*” (Babayeva, & Molla, 2020; İrşad, 1906)

Böyük mütəfəkkir üzərində rusca adlar yazılan kart vizitləri, dükanların qabağındakı rusca elanları, rusca təqvimləri, blankları gördükcə qəzəblənir və ürək ağrısı ilə yazırdı ki, “*Aqil insanlar lüğətimizdəki “obed”, “vizitni kartoçka”, “veçer”, “priqlasit”, “pajar”, “zabastovka”, abijatsa” və s. sözləri görəndən sonra dilimizi “yuyub” təmizləmək üçün çaylar, sellər lazımdır deyər*” (İrşad, 1906). *Vətənpərvər ziyalı* dili öyrənməyin və onu qoruyub saxlamağın əsas yolu kimi məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılmasını görür, ziyalıların ana dilinə laqeyd münasibətini kəskin tənqid edirdi.

Ü.Hacıbəylini ən çox narahat edən məsələlərdən biri də ana dilində məktəblərin olmaması idi. Ana dilində orta məktəblərin

(edadiyyə), gimnaziya və universitetlərin açılmasını vacib sayan mütəfəkkir həmin məktəblərdə “türk məkatibi-alıyəsində ikmali-təhsil etmiş müəllimlər”in işləməsini mühüm şərt hesab edirdi. Üzeyir bəy özünün “Məktəb məsələsi və F.A. cənabları” yazısında yazırdı: *“Mən milli məktəb ona deyərəm ki, orada bütün elmlər öz ana dilimizdə tədris olunur. Rus və müsəlman işkolasını ibtidai ana dilli məktəb hesab etmək, zənnimcə, dilimiz və millətimizi təhqir etməkdir”*.

Maarifpərvər ziyalının övladlarımızın rus dilində ibtidai və orta təhsil almasına qarşı çıxdığını göstərən İ.Verdiyev çox doğru yazır ki, *“Ü.Hacıbəyli azərbaycanlıların kütləvi şəkildə rus məktəblərində təhsil alması ilə barışa bilmirdi. Deyirdi ki, öz ana dilinə biganə olanlar xalqa da, onun ruhuna da, ənənəsinə də, tarixinə də biganə olacaq və bu xalqı özündən çox aşağı hesab edəcəklər”* (Verdiyev, 2025).

Ü.Hacıbəyli çox dil öyrənməyin əleyhinə olmasa da, uşaqları milli kökə, milli ruha uyğun tərbiyə almasını dünyagörüşlərinin formalaşma mərhələsi üçün zəruri hesab edir, xarici dil öyrənərkən ana dilini yaddan çıxarmağı ən böyük qəbahət hesab edərək *“Yeni üsuli-təbii haqqında bir neçə söz”* adlı məqaləsində xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, uşaqlara öncə ana dilini, daha sonra rus və digər dilləri öyrətmək lazımdır.

Üzeyir Hacıbəylinin publisistik yaradıcılığının 1918-1920-ci illərdə məzmun və ideya, o cümlədən problematika cəhətdən yeni bir mərhələyə daxil olduğunu göstərən tədqiqatçılar hər biri onun bütün dövrlərdə dil məsələsinə həssas yanaşdığını xüsusi qeyd etmişlər. “Azərbaycan” qəzetində milli məfkurə və dilimizin qorunması uğrunda mübarizənin başında duran böyük vətənpərvər və millətpərvər Ü.Hacıbəyli yazırdı ki, *“Bu günkü hadisələr bir ibrət kitabı idi ki, açılıb bir para mühüm dərsləri bizə öyrətdi və fürsət verdi ki, öyrəndiyimiz dərsi yaxşıca əzbər*

edək ki, yadımızdan çıxmasın. Görək bizdə o şüur olacaqdırmı ki, aldığımız dərsi yadımızda saxlayıb ondan nəfibərdər olaq?”.

Göründüyü kimi, Ü.Hacıbəyli yaradıcılığında milli dil və ona münasibət məsələsi çox aktual olmuş, qaldırdığı məsələlər günümüzdə də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu böyük mütəfəkkirin xalqımızın dilinə, milli istiqlalına qəsd edənlərə haqlı münasibətinin nəticəsində ömrünün sonlarında erməni həkim tərəfindən məqsədli şəkildə yanlış müalicə alaraq həyatını itirməsi faktı da sübut edir ki, böyük millətpərvərin həyat və mücadilə yolu xalqımızın milli mücadilə tarixinin tərkib hissəsi kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Hacıbəyov, Ü. (tərtib edən: C. Bəydili [Məmmədov]). *Dil davası*. Azərbaycan Publisistikası.
2. Hüseynova, A. (2023). Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığında erməni-müsəlman münaqişəsi. *Gənc tədqiqatçıların VII Beynəlxalq elmi konfransı*. Bakı Mühəndislik Universiteti.
3. Hüseynov, Ş. (2010). On söz. İçində Ü. Hacıbəyli: *Nəşrlərdə kənara qoyulmuş ixtisar və redaktə edilmiş əsərləri*. Şərq-Qərb, 373.
4. Doğru söz. (1917, yanvar 14). *Doğru söz* qəzeti, № 39, s. 11, 19, 22, 27.
5. Babayeva, G., & Molla, N. (2020). Molla Nəsrəddin publisistikası: janr və üslub rəngarəngliyi. *525-ci qəzet*, 26–54.
6. İrşad. (1906, iyul 23). *İrşad* qəzetinin 172 nömrəli buraxılışı, 31–34.
7. Verdiyev, İ. (2025, 6 mart). Üzeyir Hacıbəyli və Bəxtiyar Vahabzadə: Dilimizin təəssübünü çəkən iki məsləkdaş. *Xalq qəzeti*.

Oktay Rzayev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0007-6377-255X>
oktay_rzayev@mail.ru

Dərsliklərin tələbələrin tərbiyəsində rolu

Açar sözlər: *mənəvi tərbiyə, idman, hərbi təlim, təlim prosesi, pedaqoji təcrübə, inkişafetdirici təlim*

Keywords: *moral education, sports, military training, training process pedagogical experience, developmental training*

Tarix göstərir ki, bütün zamanlarda, bütün ictimai quruluşlarda yüksək mənəvi tərbiyəyə malik şəxsiyyətlər hörmət sahibləri olmuşlər.

Respublikamızın müstəqillik qazanmış, olduğu, Azərbaycanın elm, mədəniyyət, idman sahəsində çalışan mütəxəssislərinin başqa ölkələrdə Respublikamızı tanıtdığı bir dövrdə gənclərin, xüsusilə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu tələbələrinin mənəvi tərbiyəsində yüksək səviyyədə olması çox vacib bir məsələdir.

Tərbiyə işi iki yolla həyata keçirilir: təlim prosesində və təlimdən kənar tədbirlər vasitəsilə.

Təlimin tərbiyəedici imkanlarından düzgün istifadə edərək, tələbə-gənclərlə tərbiyə sahəsində görülən işlər pedaqoji təcrübədə öz uğurlarını təsdiq etməlidir (Təhsil Nazirliyi, 2021).

Bu cəhətdən xarici dil dərsləri çox böyük imkanlara malikdir. Bizim məqsədimiz təkcə xarici dil öyrətmək deyil, həm də Vətənin ləyaqətli müdafiəçisi olan, yüksək mənəvi keyfiy-

yətlərə, elmi dünyagörüşə, milli adət-ənənələrə malik, ümum-bəşəri sərvətləri mənimsəyən fiziki tərbiyə və idman mütəxəssisləri və Çağırışaqrki hazırlıq müəllimləri yetişdirməkdir.

Təhsilin məzmunu, onun tərbiyələndirici və inkişafetdirici xüsusiyyətlərindən danışarkən əsas yeri dərsləklərə vermək lazımdır (Müdafiə Nazirliyi, t.y.).

Təhsil qanununa görə hər bir ali təhsil müəssisəsi öz təmayülünə görə tələbələrə kömək məqsədi ilə dərslək və dərş vəsaitlərinin nəşr olunmasına xüsusi qayğı ilə yanaşır. Dərslək və dərş vəsaitləri tərtib edilərkən onların məzmununu əhatə edən təlim materialları, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri tələbələrin mənəvi tərbiyəsində (vətənpərvərlik, dostluq və yoldaşlıq, böyüyə hörmət, humanizm, bədən tərbiyəsi və idmanın şəxsiyyətin formalaşmasında mövqeyi və s.) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də bizim Universitetdə də müxtəlif fənnlər üzrə dərslək və dərş vəsaitləri nəşr edilir. Bu işin yerinə yetirilməsində Universitet rektorluğunun qayğısı qeyd olunmalıdır. Bu qayğıya cavab olaraq bizim kafedrada tələbələr üçün İdman Mülki müdafiə və hərbi yönümlü dərslək və dərş vəsaitlərinin hazırlanmasına və nəşr olunmasına xüsusi diqqət yetirilir (Priyev, & Baxşəliyev, 1997).

Ustanın alətlərinin pis vəziyyətdə olması onun zəhmətinin, əməyinin boş çıxmasına səbəb olduğu kimi, dərsləklərin də pis vəziyyətdə olması, dövrün tələbatına uyğun olmaması, müəllimin işinə mənfi təsir göstərir.

İngilis alimi Uest dərsləkləri şərti olaraq iki növə bölür: tədris prosesində müəllimin fəal iştirakını tələb edən və müəllimin minimal iştirakını tələb edən dərsləklərə bölmüşdür.

Son illərin pedaqoji ədəbiyyatlarından birində prof. N. Kazimov dərşliyə belə tərif vermişdir: «Tədris proqramını, bölmə və mövzularını aydın, dəqiq şərh edən, dinləyicini mü-

şahidə etməyə, qərarları düşünərək işlədən, onların inkişafına və tərbiyəsinə güclü təsir göstərən kitaba dərslik deyilir».

Uzun illərin diskussiyaları, fikir mübadilələri belə vacib nəticəyə gətirmişdir ki, ali məktəblərdə İdman və hərbi yönümlü dərslərin tədrisində dərsliklər əsas və aparıcı vasitədir. Dərsliyə verilən tələblər bunlardır: elmlilik, tərbiyəvi istiqamət, didaktikanın tələblərinə uyğun olaraq mətnlərin sadədən mürəkkəbə doğru olması, fənnin və tədris müəssisəsinin xüsusiyyətlərini qabarıq əks etdirməsi, məzmunun yaş xüsusiyyətlərinə uyğunluğu, milli adət-ənənələri və tariximizi əks etdirmək, tələbələrin maraqlarına uyğunluq (Fətəliyev, 1978).

Tədris materialının verilməsində tələbələrin bilik səviyyələrini müəyyənləşdirməyin də xüsusi yeri var. Birinci kursun əvvəlində müəllim tələbələrin orta məktəbdə əldə etdikləri bilik səviyyəsini müəyyənləşdirməli və bu biliyin əsasında öz iş planını təşkil etməlidir. Dərslikdəki materiallar düzgün seçilməlidir. Hər mətnin, hər bir cümlənin, hətta bir sözün, bir terminin imkanlarından istifadə edərək, idman və hərbi dərslərdə idman hərəkətləri öyrətməklə bərabər mənəvi tərbiyə sahəsində tutulan məqsədə çatmaq lazımdır.

Dil dərsliklərindəki dərs materialı çox zəngindir. Bizim istifadə etdiyimiz materiallar həm Azərbaycanın, həm də dili öyrənilən xalqın tarixini, ədəbiyyatını, coğrafiyasını, qəhrəman və görkəmli şəxsiyyətlərin, idmançıların həyatını, bu ölkələrdə yaranan idman növlərini, bu xalqların mədəniyyət, davranış və etika qaydalarını əhatə edir (Fətəliyev, 1978).

Bəzən dərs zamanı nöqsanların birbaşa göstərilməsi, nəsihətçilik tələbələrdə dərsə qarşı biganəliyin yaranmasına və dərsin müəyyən bir hissəsinin itirilməsinə gətirib çıxarır. Lakin şüurlu üsul ilə tələbədə dərsə maraq yaratmaq mümkündür. Oxunan mətn və dialoq, məktub və sənədlərin tərtib edilmə qaydası

ilə, bəzən isə hətta bir sözün mənasını izah etməklə təlimdə tələbələrin mənəvi tərbiyəsinə böyük təsir göstərmək olar; bu işi müntəzəm və sistemli olaraq yüksək səviyyəli dərslik və dərs vəsaitlərinin köməyi ilə həyata keçirmək olar.

Ədəbiyyat

1. Təhsil Nazirliyi. (2021). *Çağırışa qədərki hazırlıq: 10–11-ci siniflər üçün dərslik*.
2. Müdafiə Nazirliyi. (t.y.). *Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində fiziki hazırlıq və idman*.
3. Priyev, H., & Baxşəliyev, V. (1997). *Çağırışçıların fiziki və texniki hazırlığı*.
4. Fətəliyev, X. (1978). *Hərbi idman oyunları*.
5. Fətəliyev, X. (1978). *Məktəbli gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi*.

Mirzağa Yaqubzadə
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
<https://orcid.org/0009-0001-6350-2644>
mirzaga.yaqubov@gmail.com

Cinayət mühakimə icraatında vahid məhkəmə təcrübəsinin təmin edilməsində hakimlərin ixtisaslaşdırılmasının və təliminin rolu

***Açar sözlər:** hakimlərin ixtisaslaşdırılması, vahid məhkəmə
təcrübəsi, hüquqi müəyyənlik, məhkəmə islahatları, CCJE Rəyi*

***Keywords:** judicial specialization, unified judicial practice,
legal certainty, court reforms, CCJE Opinion*

Hüquqi dövlətin əsas dayaqlarından biri məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi və hüququn tətbiqində vahid məhkəmə təcrübəsinin təmin edilməsidir. Cinayət mühakimə icraatında eyni hüquqi norma və prinsiplərin müxtəlif hakimlər tərəfindən fərqli şərh edilməsi hüquqi müəyyənlik prinsipini zəiflədir, və-təndaşların məhkəməyə inamına xələl gətirir və proqnozlaşdırıla bilən hüquq mühitini zədələyir (Əliyev, 2022, s. 114). Bu kontekstdə hakimlərin ixtisaslaşması və davamlı təlim sistemi vahid məhkəmə təcrübəsinin praktik təminat mexanizmlərindən biri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Avropa Hakimlərinin Məşvərətçi Şurasının (CCJE) 12 sayılı Rəyində vurğulanır ki, hakimlərin keyfiyyətli hazırlığı və tədrisi məhkəmə qərarlarının vahidliyinə, məntiqi ardıcılığına və beynəlxalq hüquq standartlarına uyğunluğuna birbaşa təsir göstərir (CCJE, 2009).

Hazırda Azərbaycanda məhkəmə-hüquq sisteminin dərinləşdirilmiş islahatlar mərhələsində olması ixtisaslaşdırılmış hakim korpusunun formalaşdırılmasını zəruri edir. Xüsusilə cinayət işləri üzrə ixtisaslaşma və Ali Məhkəmə presedentlərinin eyni formada tətbiqi baxımından aktualdır. Tədqiqatın məqsədi cinayət mühakimə icraatında hakimlərin ixtisaslaşdırılması və təliminin vahid məhkəmə təcrübəsinin təminat mexanizmi kimi rolunu nəzəri və praktiki aspektdə təhlil etməkdir.

Cinayət mühakimə icraatında mürəkkəb faktiki və hüquqi hallar, sübutların qiymətləndirilməsi mexanizmləri və cinayət hüququnun dinamik təbiəti hakimlərin mütəmadi ixtisasartırma ehtiyacını diktə edir. Əks halda eyni hüquqi norma müxtəlif regionlarda fərqli tətbiq olunur və bu zaman Ali Məhkəmənin presedentləri ilə uyğunsuzluq yaranır (Rzayeva, 2023). CCJE-nin Rəyi № 4-də qeyd edilir ki, ixtisaslaşma hüquq mühitində sabitliyi və ictimai inamı gücləndirməklə yanaşı, məhkəmələrin iş yükünün optimallaşdırılmasına da xidmət edir (CCJE, 2003).

Avropa təcrübəsi və beynəlxalq standartlar. Avropa ölkələrinin təcrübəsində hakimlərin ixtisaslaşdırılması məcburi və fasiləsiz xarakter daşıyır. Avropa Şurasının “Hakimlərin Statusuna dair” əsas prinsiplərinə görə, dövlət hakimlərin daimi təlimini təmin etməli, bu təlim məhkəmə qərarlarının vahidliyini qoruyacaq hüquqi alətlərlə əlaqələndirilməlidir (Council of Europe, 2010). CCJE-nin 12 sayılı Rəyində də xüsusi vurğulanır ki, davamlı təlim hakimlərin hüququn tətbiqi üzrə vahid məhkəmə praktikasını mənimsəməsinə və beynəlxalq presedent hüququnun milli səviyyədə düzgün tətbiqinə xidmət edir.

Beynəlxalq təcrübədə Fransa və Almaniya modelləri geniş öyrənilir. Məsələn, Fransada Ecole Nationale de la Magistrature yalnız yeni hakimlərin deyil, həm də fəaliyyətdə olan hakimlərin mütəmadi təlimini təşkil edir (Smith, 2021).

Bu model Azərbaycanda da Məhkəmə-Hüquq Şurası və Ali Məhkəmə tərəfindən təkmilləşdirilə bilər.

Azərbaycan təcrübəsi: mövcud vəziyyət və inkişaf perspektivləri. Azərbaycanda Məhkəmə-Hüquq Şurası tərəfindən hakimlərin ixtisaslaşdırılması ilə bağlı bir sıra addımlar atılsa da, bu sahədə institusional baza hələ tam formalaşmayıb. Ali Məhkəmənin Plenum qərarlarının region məhkəmələrində bəzən müxtəlif formada şərh edilməsi göstərir ki, vahid məhkəmə təcrübəsinin təminində ixtisaslaşdırılmış təlimlərə daha çox ehtiyac var (Həsənov, 2022, s. 78).

Bundan başqa, rəqəmsal məhkəmə təcrübəsi platformaları (elektron ədliyyə) və vahid hüquqi informasiya sistemləri vasitəsilə hakimlərin onlayn təlimə cəlb olunması da səmərəli mexanizm sayıla bilər. Bu, Avropa Şurasının rəqəmsal ədliyyə prinsiplərinə uyğunluq təşkil edər (Council of Europe, 2018).

Tədqiqatın nəticəsi olaraq qeyd olunmalıdır ki, hakimlərin ixtisaslaşdırılması və davamlı təlim sistemi cinayət mühakimə icraatında vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşdırılması və təmin edilməsində mühüm rol oynayır. CCJE rəyləri və Avropa Şurası sənədləri göstərir ki, vahid məhkəmə təcrübəsi yalnız normativ aktlarla deyil, eyni zamanda institusional təlim mexanizmləri ilə möhkəmləndirilməlidir. Azərbaycanın mövcud təcrübəsində təlimlərin institusional müstəvidə genişləndirilməsi və Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması məqsəduyğundur. Bu baxımdan Ali Məhkəmə, Məhkəmə-Hüquq Şurası və hüquq elmi institutları arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Avropa Hakimlərinin Məşvərətçi Şurası (CCJE). (2003). *Opinion No. 4 on appropriate initial and in-service training for judges at national and European levels.*
2. Avropa Hakimlərinin Məşvərətçi Şurası (CCJE). (2009). *Opinion No. 12 on judges and their associations.*
3. Council of Europe. (2010). *Recommendation CM/Rec (2010)12 on judges: Independence, efficiency and responsibilities.*
4. Council of Europe. (2018). *Digital justice: Council of Europe guidelines on online dispute resolution and digital transformation of the judiciary.*
5. Əliyev, R. (2022). *Cinayət mühakimə icraatında hüquqi müəyyənlik.*
6. Həsənov, E. (2022). *Məhkəmə-hüquq islahatları və region məhkəmələri.*
7. Smith, J. (2021). *Comparative judicial training models.* London.

Rafiq İbrahimov
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
<https://orcid.org/0009-0007-4411-2169>
rafiq.ibrahimov.hamza@bsu.edu.az

Buş doktrinasında neokonservatizmin elementləri

***Açar sözlər:** ABŞ, Buş, strategiya, təhlükəsizlik, neokonservatizm*

***Keywords:** USA, Bush, strategy, security, neoconservatism*

“11 sentyabr” hadisələri ABŞ xarici siyasətində yeni dövrün başlanğıcı hesab olunur. Məhz bu terror faciəsindən sonra ABŞ xarici siyasət məsələlərində daha aqressiv və birtərəfli addımlar atmağa başladı. 2001-ci ilin oktyabrın 7-də ABŞ Əfqanıstanı işğal etdi və noyabrın sonlarında Taliban hakimiyyətini, demək olar ki, tam zərərsizləşdirdi. Bundan sonra Əfqanıstanda demokratikləşmə istiqamətində ilkin əməli addımlar atıldı. Əfqanıstanda baş verənlər, yəni hakimiyyətin zorakı vasitələrlə devrilməsi və ardınca ölkədə demokratikləşmə proseslərinin həyata keçirilməsi ABŞ-nin qeyri-demokratik rejimlərə münasibətdə yeni xarici siyasət strategiyasının əsasını təşkil edirdi. 2002-ci ilin sentyabrında qəbul edilmiş Milli Təhlükəsizlik Strategiyası (MTS) adlı sənəddə bu yanaşma ABŞ-nin rəsmi xarici siyasət proqramı kimi qəbul olundu və institutlaşdı. MTS-2002 və ya başqa adı ilə Buş doktrinası öz intellektual əsaslarını neokonservativ ideyalardan götürür (Monten, 2005).

Conatan Monten neokonservatizmin üç əsas ideyanı özündə birləşdirdiyini qeyd edir: liberal optimizm, ABŞ-nin gücünün xeyirxah məqsədlərə xidmət etməsi və ABŞ-nin dünyada demokratik dəyişiklikləri effektiv şəkildə həyata keçirmək potensialına sahib olması (Monten, 2005).

Neokonservatizmə görə demokratiya universal siyasi sistemdir. Başqa sözlə, liberal demokratik prinsiplər bütün millətlərin siyasi DNT-də var, amma siyasi elitalar və ya hakimiyyətdə olan azlıqlar öz mənfəət və maraqları naminə bu potensialın üzə çıxmasına mane olur. Odur ki, həmin siyasi elita və ya azlıqlar aradan götürülərsə, istənilən millət avtomatik olaraq demokratikləşmə yoluna doğru irəliləyəcək. Buş doktrinasında liberal optimizm məhz bu cümlə ilə təsvir edilir: “Yer kürəsində heç bir millət zülmə məruz qalmağın həsrətini çəkmir, köləliyə can atmır və ya gecə vaxtı gizli polisın gəlməsini həvəslə gözləmir” (NSS, 2002).

İkincisi, ABŞ-nin gücü xeyirxah xarakterə sahibdir. Bu baxış öz əsaslarını ABŞ-nin siyasi sisteminin demokratik olmasından götürür və iki nəticəyə gətirib çıxarır (Monten, 2005): birincisi, ABŞ-nin güc tətbiq etməsindən narahat olmağa ehtiyac yoxdur, çünki gücdən sui-istifadə ilə bağlı risklər məhdud, hətta yox səviyyəsindədir. İkincisi, ABŞ beynəlxalq qayda və ya institutlar tərəfindən onun üzərinə qoyulmuş bütün məhdudiyyətləri aşaraq müstəqil və yeri gələrsə, təktərəfli hərəkət etmək ixtiyarını qoruyur. Çünki ABŞ-nin milli maraqları beynəlxalq ictimaiyyətin maraqları ilə üst-üstə düşür. Odur ki, ABŞ beynəlxalq sistemdə yalnız öz milli maraqlarını deyil, həmçinin beynəlmiləl maraqları təmsil və müdafiə edir. MTS-2002-də də qeyd edildiyi kimi “ABŞ-nin milli təhlükəsizlik strategiyası bizim dəyərlərin birliyini və milli maraqlarımızı özündə əks etdirən xüsusi bir Amerikan internasionalizmə əsaslanacaq. Bu

strategiyanın məqsədi *dünyanın* yalnız daha təhlükəsiz deyil, həmçinin daha yaxşı [bir yer] olmasına kömək etməkdir” (NSS, 2002).

Üçüncüsü və sonuncusu, neokonservatizm gücün tətbiqinin zəruriliyinə və effektivliyinə inanır. Belə ki, bu ideoloji cərəyanın mütəfəkkirləri dövlətlərin güclü tərəfi balanslaşdırmaqdan daha çox ona qoşulmağa üstünlük verdiyini iddia edirlər (Monten, 2005). Başqa sözlə, güc tətbiqi müqavimət deyil, əksinə rəğbət yaradır. Buş doktrinasında öz əksini tapan “Bu millətin böyük gücündən *azadlığın lehinə olan qüvvələr balansının* yaradılması üçün istifadə edilməlidir” cümləsi bu yanaşmanın göstəricisidir (NSS, 2002). Odur ki, 2003-cü ilin martında İraqın işğalı və ardınca Səddam Hüseynin devrilməsi məhz bütövlükdə Yaxın Şərqdə islahatların yeni mərhələsinin başlanğıcı kimi qiymətləndirilməlidir. Prezident Buş 2004-cü ilin yanvarında Konqresə ənənəvi müraciətində bu məsələyə belə toxunur: “Liviya ilə doqquz ay davam edən danışıqlar uğurla nəticələndi, halbuki İraqla on iki il davam edən diplomatiya üçün bunu söyləmək mümkün deyil... Sözlərin çəkisi olmalıdır və indi heç kim şübhə edə bilməz ki, ABŞ-nin sözünün çəkisi yoxdur” (Monten, 2005). Qeyd edilməlidir ki, məhz İraqın işğalından sonra Liviya kütləvi qırğın silahları arsenalından imtina etdi. Başqa sözlə, gücün tətbiqi ilkin mərhələdə neokonservativlərin gözləntilərini doğrultdu və digər siyasi rejimlərin daha ehtiyatlı davranmasına və ABŞ-nin milli maraqlarının əleyhinə deyil, lehinə mövqe sərgiləməsinə gətirib çıxardı.

Beləliklə, neokonservatizm 11 sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ xarici siyasətinin təyin və müəyyən edilməsində mühüm rol oynamışdır. Conatan Monten neokonservatizmin üç elementini – liberalizmin universal prinsiplərə sahib olması,

ABŞ-nin hegemonluğunun xeyirxah xarakterinə olan inam və güc tətbiqinin effektiv nəticələr verməsi – müəyyən etmiş və bunlar 2002-ci ilin sentyabrında qəbul edilmiş Milli Təhlükəsizlik Strategiyasında öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. Monten, J. (2005). The roots of the Bush Doctrine: Power, nationalism, and democracy promotion in U.S. strategy. *International Security*, 29(4), 112–156.
2. The White House. (2002). *The national security strategy of the United States of America*. <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/nsc/nss/2002/>

Lamia Heydarova
Sumgayit State University
<https://orcid.org/0009-0008-0793-921X>
lamia.heydarova@gmail.com

Basic Characteristics of the Concept

Keywords: *concept, cognitive linguistic, language representation, cultural background, mental formation*

Açar sözlər: *konsept, koqnitiv dilçilik, dil vasitəsilə təmsil, mədəni fon, düşüncə forması*

The term *concept* (from Latin *conceptus* – "notion") is fundamental in cognitive linguistics, philosophy, cultural studies, and psycholinguistics. Although it was formally introduced by S.A. Askoldov in 1928, the origins of conceptual thinking trace back to Pierre Abelard, who viewed the concept as a pre-verbal mental formation involved in human and divine communication (Vorkachev, 2003). Askoldov defined the concept as a "constellation of mental concreteness," whose main function is to substitute various representations in the thinking process (Askoldov, 1997).

Later, D.S. Likhachev advanced a psychological interpretation of the concept, emphasizing its subjective nature. He described it as an "algebraic expression of meaning" that goes beyond dictionary definitions and includes personal associations, nuances, and cultural experiences (Likhachev, 1993).

Modern studies demonstrate that the concept is a complex, multilayered structure, combining rational and emotional,

abstract and concrete, universal and individual elements. L.N. Venediktova emphasized that concepts are formed in human consciousness through cognitive and practical activity, as well as verbal and non-verbal communication. Their structure includes both a core meaning and a cultural background that shapes associative value (Venediktova, 2003).

The concept is closely linked to language, which serves as the primary means of its representation. According to E.S. Kubryakova and colleagues, the most important concepts are encoded in language and determine the structure of the linguistic worldview (Kubryakova et al., 1994). Concepts can be verbalized through various linguistic levels: from words and idioms to syntactic constructions. However, the relationship between words and concepts is not always direct. A single word may fully or partially express a concept—or may not reflect it at all.

Cognitive linguistics distinguishes between two major approaches to studying concepts: the individual approach, which sees the concept as a unit of thought; and the social approach, where the concept is part of collective knowledge fixed in language (Ivanova, 2011). Both perspectives intersect in recognizing the concept as a mediator between language, thought, and culture. The core of the concept includes dominant semantic features, while the periphery contains additional meanings shaped by history or context.

Thus, the concept is a dynamic cognitive unit that reflects both individual and cultural knowledge. Its analysis requires an interdisciplinary approach and reveals how language encodes, transmits, and shapes human experience and worldview.

References

1. Askol'dov, S. A. (1997). *Kontsept i slovo*. V *Yazyk i kul'tura*. Sankt-Peterburgskiy universitet, 267-279.
2. Ivanova, S. V. (2011). *Kontsept kak ob"ekt lingvokul'turnogo analiza*. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, (340), 582–587.
3. Kubryakova, E. S., Demyankov, V. Z., Pankrats, Yu. G., & Luzina, L. G. (1994). *Kratkiy slovar' kognitivnykh terminov*. Moskovskiy gosudarstvennyy universitet.
4. Likhachyov, D. S. (1993). *Kontseptosfera russkogo yazyka*. V *Russkaya slovesnost': ot teorii slovesnosti k strukture teksta*. Akademiya, 3-9.
5. Vorkachyov, S. G. (2003). *Kontsept: ponyatie i interpretatsiya*. *Filologicheskiye nauki*, (5), 5–16.
6. Venediktova, L. N. (2003). *Kontsept v kognitivnoy lingvistike: sushchnost', struktura, sposoby reprezentatsii*. Kurskiy gosudarstvennyy universitet.

Aytan Bunyatova
Sumgait State University
<https://orcid.org/0000-0002-8410-2340>
ayten.bunyatova@yahoo.com

Sociolinguistics and Language Policy: Examples from Different Countries

Keywords: *sociolinguistics, multilingualism, national identity, bilingualism, linguistic diversity*

Açar sözlər: *sosiolinqvistika, çoxdillilik, milli kimlik, ikidillilik, linqvistik müxtəliflik*

Introduction. Language is not just a tool for communication—it is a reflection of identity, culture, and power. Sociolinguistics, the study of how language interacts with society, explores how language use varies across social groups, regions, and institutions. One of the most important applications of sociolinguistics is in the development and analysis of language policy. Language policy refers to laws, rules, and practices that influence how languages are used in public life. It often reflects political, historical, and cultural priorities.

In multilingual societies, language policy can be a means of promoting national unity—or a source of division. Around the world, different countries face challenges in managing linguistic diversity. This paper explores the relationship between sociolinguistics and language policy, using examples from several countries, including Canada, India, Rwanda, and France. These examples illustrate how governments attempt to

balance linguistic rights, national identity, and practical communication needs (Dyers, Abongdia, 2010).

Sociolinguistics studies language in its social context. It considers how factors such as ethnicity, class, gender, age, and region influence the way people speak. It also examines attitudes toward different languages or dialects, and how these attitudes can impact social inclusion or exclusion. Language policy, influenced by sociolinguistic research, deals with decisions about which languages should be taught in schools, used in government, or given official status. There are generally three types of language policy goals:

1. Status planning – deciding which languages are official or used in public institutions.
2. Corpus planning – developing or standardizing a language (e.g., creating grammar rules or dictionaries).
3. Acquisition planning – policies aimed at encouraging language learning, especially in schools (Kymlicka, 2001).

These policies can have significant social effects. They may protect minority languages or, conversely, cause them to decline. The following sections provide case studies from different countries to show how sociolinguistics and language policy intersect in practice.

Case Study 1: Canada – Bilingualism and National Identity. Canada is one of the most prominent examples of a country that has adopted a bilingual language policy. English and French are both official languages at the federal level. This policy reflects the country's colonial history and the desire to unite two major linguistic communities.

The Official Languages Act, passed in 1969, ensured that both English and French could be used in government, courts, and federal services. In regions like Quebec, where French

speakers are the majority, language laws also promote the protection and dominance of French in public life. The Charter of the French Language in Quebec requires businesses to use French on signage and in communication (Coulmas, 2018).

Sociolinguistic research in Canada shows that language is closely tied to identity, particularly for French-speaking Quebecois, who see the preservation of their language as essential to maintaining their distinct culture. However, this has also led to tensions, particularly among immigrants or English speakers in Quebec who may feel excluded. Canada's language policy shows how sociolinguistic awareness can help promote inclusion, but also how sensitive language issues can become.

Case Study 2: France – Language Protection and Resistance to English. France represents a contrasting example, where language policy is focused on protecting a dominant national language. The French government has historically emphasized the purity and uniformity of the French language as a core part of national identity. Institutions like the Académie Française are tasked with preserving the French language and resisting foreign influence, especially from English (Spolsky, 2004).

The Toubon Law (1994) requires that French be used in official documents, advertisements, and workplaces. In public education, French is the primary language of instruction, and regional languages such as Breton or Occitan receive limited support. From a sociolinguistic perspective, this policy aims to maintain linguistic unity, but it has also been criticized for limiting linguistic diversity and ignoring the rights of minority language speakers. Moreover, in practice, English continues to grow in influence through media, business, and youth culture,

challenging the effectiveness of strict language protection policies (Williams, 2000).

Conclusion. Sociolinguistics and language policy are deeply connected, with language decisions often reflecting broader social, political, and cultural realities. As the examples from Canada, India, Rwanda, and France show, language policies are not neutral—they shape who is included or excluded, who gains access to resources, and how national identity is constructed.

While some countries use language policy to promote inclusion and bilingualism, others focus on protectionism or language hierarchy. Understanding these policies through a sociolinguistic lens allows us to see how language affects people's lives far beyond grammar and vocabulary. Ultimately, effective language policy must consider not only practicality but also social equity, cultural identity, and the voices of linguistic communities themselves.

References

1. Coulmas, F. (2018). *An introduction to multilingualism: Language in a changing world*. Oxford University Press.
2. Dyers, C., & Abongdia, J.-F. A. (2010). Language-in-education policies and social transformation in South Africa. *Language Matters*, 41(1), 22–41.
3. Kymlicka, W. (2001). *Politics in the vernacular: Nationalism, multiculturalism, and citizenship*. Oxford University Press.
4. Spolsky, B. (2004). *Language policy*. Cambridge University Press.
5. Williams, C. H. (Ed.). (2000). *Language revitalization: Policy and planning in Wales*. University of Wales Press.

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Qumru Balaxanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-1709-1442>
19_bq_91@mail.ru

**Antropogen stresə qarşı mikromisetlərin trofik
ixtisaslaşması və ekoloji adaptasiyası**

Açar sözlər: *mikromiset göbələklər, antropogen stress, trofik ixtisaslaşma, ekoloji adaptasiya, torpaq mikrobiotası, bioindikasiya, bioremediasiya, çirklənmiş torpaqlar*

Keywords: *micromycete fungi, anthropogenic stress, trophic specialization, ecological adaptation, soil microbiota, bioindication, bioremediation, polluted soils*

Antropogen təsirlərin artması nəticəsində ekosistemlərin struktur və funksional sabitliyi ciddi təhdid altına düşmüşdür. Ətraf mühitin çirklənməsi, xüsusilə də torpağın kimyəvi və fiziki xüsusiyyətlərində baş verən dəyişikliklər, canlı orqanizmlərin yaşam şəraitini köklü şəkildə dəyişdirir. Bu dəyişikliklərə ən tez reaksiya verən orqanizmlərdən biri də torpaq mikrobiotası, xüsusilə mikromiset göbələkləridir.

Mikromisetlər ekosistemlərin mühüm tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, torpaq məhsuldarlığı, maddələr dövrəni və ekoloji tarazlığın qorunmasında əvəzsiz rol oynayırlar. Onlar ətraf

mühitin müxtəlif şəraitlərinə qarşı yüksək çevikliyə malikdirlər və tez uyğunlaşma qabiliyyəti göstərilər. Bu göbələklər stress faktorlarına cavab olaraq ya müxtəlif trofik nişlərdə ixtisaslaşır, ya da metabolik adaptasiya strategiyaları ilə yaşamağa davam edirlər.

Son illərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, mikromisetlərin müəyyən növləri çirklənmiş mühitlərdə daha aktiv şəkildə yayılaraq spesifik trofik ixtisaslaşma nümayiş etdirirlər. Bu isə onların yalnızca parçalama və qida dövrəsinə deyil, eyni zamanda ekoloji balansın bərpasında da funksional rol oynadığını göstərir.

Bu tədqiqatın məqsədi, antropogen stressə məruz qalmış torpaq ekosistemlərində mikromiset göbələklərin trofik ixtisaslaşma səviyyəsini və onların ekoloji adaptasiya qabiliyyətlərini müəyyənəlmək, həmçinin bu xüsusiyyətlərin biomonitorinq və bioremediasiya baxımından potensialını qiymətləndirməkdir.

Material və metodlar. Tədqiqat Bakı şəhərinin antropogen təsirə məruz qalmış üç əsas ərazisində (sənaye zonası, magistral avtomobil yolu ətrafı və məişət tullantı sahəsi) aparılmışdır. Müqayisə üçün antropogen təsir az olan yaşıl zona (nəzarət sahəsi) seçilmişdir. Hər ərazidən torpaq nümunələri 0–20 sm dərinlikdən 5 təkrar olmaqla götürülmüşdür.

Torpaq nümunələrindən mikromiset göbələklər standart dilüsiya üsulu ilə ayrılış, Czapek-Dox və PDA (potato-dextrose agar) mühitlərində inkubasiya edilmişdir. İdentifikasiya morfoloji və mikroskopik xüsusiyyətlərə əsasən müəyyənəldirilmişdir. Trofik ixtisaslaşma indeksi (TII) və ekoloji plasticity əmsalı (EPI) istifadə edilərək dominant növlərin trofik funksiyası və adaptasiya dərəcəsi qiymətləndirilmişdir.

Əlavə olaraq, torpağın pH, ümumi karbon və azot miqdarı, ağır metallar (Pb, Cd, Zn) səviyyəsi də kimyəvi analizlərlə müəyyənəndirilmişdir. Elde edilmiş göstəricilər arasında korrelyasiya əlaqəsi qurulmuşdur.

Nəticələr və müzakirə. Tədqiqat nəticəsində çirklənmiş torpaqlarda mikromiset göbələklərin taksonomik müxtəlifliyinin azaldığı, lakin bəzi növlərin dominantlaşdığı müşahidə olunmuşdur. Sənaye zonasında *Aspergillus niger*, *Penicillium citrinum* və *Cladosporium cladosporioides* kimi saprotrof növlər üstünlük təşkil edirdi. Bu növlər yüksək trofik ixtisaslaşma və ağır metallara qarşı müqavimət qabiliyyəti ilə seçilirdi.

Trofik ixtisaslaşma indeksi (TII) sənaye zonasındakı nümunələrdə 0.78, yaşıl zonada isə 0.42 olmuşdur. Bu, antropogen stres altında olan göbələklərin daha dar trofik funksiyalara uyğunlaşdığını göstərir. Eyni zamanda, ekoloji plasticity əmsalı (EPI) yüksək olan növlər çirklənmiş sahələrdə dominant olmuşdur ki, bu da onların geniş ətraf mühit dəyişikliklərinə adaptasiya qabiliyyətindən xəbər verir.

Ağır metal miqdarları ilə göbələk müxtəlifliyi arasında mənfi korrelyasiya ($r = -0.69$) qeydə alınmışdır. Bu da bir daha təsdiqləyir ki, antropogen çirklənmə bioçeşidliliyi azaltsa da, bəzi mikromisetlər xüsusi adaptasiya mexanizmləri ilə bu şəraitə uyğunlaşırlar.

Aparılmış tədqiqat göstərdi ki, mikromiset göbələklər antropogen təsirlərə qarşı yüksək ekoloji plasticity nümayiş etdirərək trofik ixtisaslaşma ilə uyğunlaşma strategiyası inkişaf etdirirlər. Çirklənmiş torpaqlarda bəzi növlərin dominantlaşması onların ekosistem xidmətlərində xüsusilə üzvi maddələrin parçalanması və toksinlərin biodeqredasiyasında aktiv iştirakını göstərir. Bu xüsusiyyətlər mikromisetlərin bioindikator və bioremediasiya agentləri kimi istifadəsini mümkün edir.

Şəhla Xələfova
Azərbaycan Dillər Universiteti
<https://orcid.org/0009-0007-7904-9585>
xalafovasahla@gmail.com

Yaşıl addımlar – Böyük dəyişikliklər

Açar sözlər: *iqlim böhranı, COP29 və iqlim sammiti, yaşıl enerji koridoru, “yaşıl sərmayə”, “Tullantıdan sənətə”*

Keywords: *climate crisis, COP29 and climate summit, green energy corridor, “green investment”, “From waste to art”*

**“Dünya bir gəmidir, kapitanı ağıllı olsa
düzgün idarə edər”**

Platon

Məşhur Norveçli alim-səyyah Tur Heyerdal söyləmişdir ki, “insan təbiətin bir parçasıdır və bu sistemin daşıyıcısı olduğuna görə mühafizəsi insanlığın əsas öhdəliyidir”. Bəli günümüzdə iqlim böhranı qlobal miqyasda heç vaxt olmadığı qədər aktuallaşıb. Orta temperatur yüksəlir, buzlaqlar əriməkdədir, daha tez-tez ekstremal hava şəraiti müşahidə olunur. Bu şəraitdə təbii sərvətlərin qorunması və gələcək nəsillərə sağlam həyat mühitinin ötürülməsi bəşəriyyətin birgə və məqsədyönlü addımları ilə mümkündür. Azərbaycan Respublikası bu çağırışa geri çevrilməyən qərarlılıqla cavab verir. Ölkə bərpa olunan enerji sahəsinə böyük sərmayə yatırır – 2 milyard ABŞ dollarından artıq investisiya ilə 2027-ci ilə qədər təqribən 2 GW-lıq yeni günəş və külək layihələri reallaşdırılacaq. Bu enerji

balansında təxminən 33 % bərpa olunan enerji hesabına yüksəlişi təmin edəcək. 2025-ci ilin birinci yarısında Qərbi Qarabağda 240 MW günəş stansiyası istifadəyə verilib. Bu təşəbbüslər Azərbaycan Respublikasının COP29 iqlim sammitinə möhtəşəm ev sahibliyi etməsinə bir daha səbəblərdəndir. COP29 çərçivəsində ölkə beynəlxalq miqyasda “yaşıl sərmayə” üçün “qaydalar kitabı” təqdim etməyi planlaşdırıb – bu 100-dən artıq ölkəni əhatə edəcək və 2030-cu ilə qədər 15 milyard dollara qədər kredit portfelini yönəldəcək .

Ölkəmizdə ağac əkmə kampaniyaları genişlənməkdədir. 2024-cü ilin “Yaşıl dünya həmrəyliyi ili” elan olunması çərçivəsində 2024-cü ilin payızında keçirilən aksiyalarda 1 611 000 ədəd ağac və kol əkilməmişdir. Bütövlükdə 2023-cü ildə 4 milyon, 2024-cü ildə əlavə 5 milyon fidan toxumlanmışdır. Tullantıların idarə edilməsi sahəsində “Tullantıdan sənətə” layihəsi Yumşaq Sənət Muzeyi çərçivəsində davam etdirilir. Bu təşəbbüslə tullantılar incəsənət nümunəsinə çevrilir, insanların bərpa oluna bilən resurslara münasibəti dəyişir .

Şəhərsalma sahəsində diqqətəlayiq bir nümunə kimi “Bakı ağ şəhər” layihəsi beynəlxalq ekoloji standartlara uyğunluğu ilə seçilir. Bu layihə çərçivəsində inşa edilən ofis binası Azərbaycanın ilk BREEAM sertifikatı almış “yaşıl” tikilisi olmaqla yanaşı, müasir su təmizləmə sistemləri ilə təchiz olunmuşdur. Bu xüsusiyyətlər layihənin ekoloji davamlılıq və şəhərsalma sahəsindəki uğurlarını nümayiş etdirir. Bakı Limanı isə Eco Ports sertifikatını almış və 2035-ci ilə qədər emissiyaları sıfıra endirmək hədəfini qarşıya qoyub .

Ceyranbatan ultrasüzgəcli su təmizləmə zavodu Abşeron yarımadasının su təchizatında mühüm rol oynayır. Bu zavod sutkada 570 min kubmetr su təmizləyərək 1 milyon nəfərdən artıq əhalinin içməli suya çıxışını təmin edir. Emal prosesi tam

avtomatlaşdırılmış rejimdə həyata keçirilir və suyun keyfiyyəti Dünya Səhiyyə Təşkilatının standartlarına cavab verir. Eyni zamanda ətraf mühitin qorunması və iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə məqsədilə həssas biotiplərin və quraq zonaların yaşıllaşdırılması həyata keçirilir. Bu tədbirlər ekosistemlərin bərpasına və iqlimə uyğun kənd təsərrüfatı texnologiyalarının tətbiqinə yönəlmişdir. Beləliklə, təbiətə uyğun inkişaf və dayanıqlı su idarəetməsi sahəsində əhəmiyyətli addımlar atılır.

Bütün bu tədbirlər Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf strategiyasının tərkib hissəsidir. Ölkə 1990-cı il səviyyəsindən 2030-cu ilə qədər istixana qazlarını 35–40% azaltmağı planlaşdırıb. Bu məqsəd global istiləşmənin 1.5°C ilə məhdudlaşdırılması istiqamətindəki beynəlxalq öhdəliklərlə uyğundur. Regional əməkdaşlıq güclənir: Türkiyə, Gürcüstan, Rumıniya və Azərbaycan arasında “Yaşıl Enerji Koridoru” yaradılır. Bu layihə çərçivəsində Qara dənizin altından çəkiləcək 1195 km uzunluğunda və 1000 MW gücündə olan sualtı kabel vasitəsilə Azərbaycan, Gürcüstan və Rumıniya arasında bərpa olunan enerji ötürüləcək. Bu layihə Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyini artırmaq və enerji mənbələrinin şaxələndirilməsini təmin etmək məqsədini daşıyır. Bu təşəbbüslər Azərbaycanın iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədəki fəallığını və regional əməkdaşlıqda lider rolunu gücləndirir.

Bütün bu miqyaslı proqramlar yerli icmalara nümunədir. Məktəblərdə və universitetlərdə (məsələn, ADNSU-da “yaşıl universitet” layihəsi) geniş ictimai iştirak təmin olunur. Nəqliyyat sektorunda sıxılmış təbii qaz və elektrikli avtobuslar genişləndirilərək şəhərlərdə ekoloji iz azaldılır. Bu proseslər Azərbaycanı yalnız milli miqyasda yox, həm də regional və global səviyyədə ibtidai yaşıl iqtisadiyyat modelinin lideri kimi təqdim edir. Uğur üçün yalnız qurumlar və

infrastruktur yetərli deyil – hər bir vətəndaşın yaşıl dünyaya töhfəsi tələb olunur.

“Yaşıl dünya naminə birləşək” çağırışı hamımıza ünvanlanıb: ətraf mühiti qoruyaq, tullantıları ayırıb təkrar emal edək, ağac əkək, enerjide səmərəliliyi prioritetləşdirək. Yalnız vahid səylə gələcək üçün sağlam ekosistem, təmiz hava və su resursları təmin edilə bilər. Dünya bizimlə gözəl olacaq, gələcək nəsillər də tarixdən qürur duyacaq. **“Təbiət sənin evindir – Evinə Sahib Çıx” şüarı bu gün planetin hər bir fərdi, o cümlədən Azərbaycan xalqı üçün çağırışdır!**

Rəsmiyyə Səfərova
Azərbaycan Tibb Universiteti
<https://orcid.org/0009-0004-2705-249X>
rasmiya.safarova1969@gmail.com

İnsan papillomavirusuna yoluxmuş reproduktiv yaşlı qadınların sosial-demoqrafik göstəriciləri

Açar sözlər: *papillomavirus infeksiyası, yayılma dərəcəsi, monitoring, risk qrupları, uşaqlıq boynu xərçəngi*

Keywords: *papillomavirus infection, prevalence, monitoring, risk groups, cervical cancer*

İnsan papillomavirusu (HPV) dünyada ən geniş yayılmış cinsi yolla keçən infeksiyalardan biridir və qadın reproduktiv sağlamlığı üçün ciddi təhlükə yaradır. HPV-nin bəzi ştammları uşaqlıq boynu xərçəngi də daxil olmaqla, müxtəlif onkoloji xəstəliklərin inkişafında əsas etioloji amil hesab olunur. Bu infeksiyaya yoluxma halları xüsusilə reproduktiv yaşda olan qadınlar arasında yüksək səviyyədə qeydə alınır ki, bu da onların sosial və tibbi cəhətdən daha həssas qrup təşkil etməsinə səbəb olur. Sosial-demoqrafik amillər — yaş, təhsil səviyyəsi, ailə vəziyyəti, yaşayış yeri və gəlir səviyyəsi — HPV infeksiyasına yoluxma riskinə birbaşa və ya dolaylı təsir göstərə bilər. Bu göstəricilərin öyrənilməsi, profilaktik tədbirlərin düzgün planlaşdırılması və risk qruplarının dəqiq müəyyən olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi reproduktiv yaş dövründəki qadınlarda HPV infeksiyası ilə əlaqəli sosial-demoqrafik göstəriciləri

araşdırmaq və bu amillərlə infeksiyaya yoluxma arasında mümkün əlaqələri müəyyənləşdirmək olmuşdur.

Material və Metodlar

Tədqiqat ATU-nun Onkoloji klinikasının 2018-2022-ci illər üçün nəzərdə tutulmuş elmi proqramı çərçivəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işində 2018-2022-ci illər ərzində Azərbaycanın müxtəlif onkoloji müəssisələrində uşaqlıq boynunun (UB) patoloji prosesi ilə müraciət edən 232 qadın müayinə edilmişdir (əsas qrup). Kontrol qrupa onkoloji və virus patologiyası aşkar edilməyən 80 sağlam qadın daxil edilmişdir.

Tədqiqata daxil etmənin meyarları – reproduktiv yaş (18 yaşdan 45 yaşa qədər), uşaqlıq boynunun İPV ilə assosiasiya edən patoloji proseslərinin morfoloji verifikasiya olunmuş hadisələri, İPV-müsbət testi, tədqiqatda iştirak etməyə və müayinə protokolunun yerinə yetirilməsinə razılıq.

Tədqiqatdan kənar edilmənin meyarları – hamiləlik və laktasiya, İPV-yə qarşı vaksinin tətbiq edilməsi, xəstələrin ağır somatik vəziyyətləri (böyrək, qaraciyər, ürək-damar çatışmazlığı), morfoloji cəhətdən verifikasiya olunmuş bədxassəli törəmələr (yastıhüceyrəli UBX-dən başqa).

Əldə olunan nəticələrin statistik işlənməsi Microsoft Excel 2007 kompüter proqramının köməyi ilə həyata keçirilmişdir. $p < 0,05$ olduqda fərqlər etibarlı hesab edilmişdir.

Nəticələr və müzakirə

Tədqiqat nəticələrinə əsasən, 25–29 yaşlı qadınlar arasında yüksək onkogen riskli insan papillomavirusu (YR-İPV) ilə infeksiyaləşmə ehtimalı əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olmuşdur ($OR=2,12$; $p < 0,001$). Müqayisə üçün, 18–24 yaşlı qadınlarda İPV infeksiyasına yoluxma nisbətən aşağı səviyyədə müşahidə edilmişdir ($OR=0,96$; $p=0,034$). Digər yaş qruplarında isə

infeksiyalasma göstəriciləri arasında statistik baxımdan əhəmiyyətli fərqlər müəyyən olunmamışdır ($p > 0,05$).

Sosial-demorafik göstəricilərin təhlili zamanı müəyyən edilmişdir ki, İPV-infeksiya olan qadınların əksəriyyəti ali təhsilli deyil ($OR=1,60$; $p=0,013$) və subaydırlar ($OR=1,13$; $p<0,001$). Zərərli vərdişlər arasında təkcə alkoholdan istifadə İPV ilə infeksiyalasma riskindən yüksək olmamışdır ($OR=1,03$; $p=0,813$). Siqaretçəkmə çox vaxt əsas qrupdakı qadınlarda rast gəlməmişdir (müvafiq olaraq $OR=2,71$; $p=0,001$ $p<0,001$). YR-İPV ilə infeksiyalasma riskinin azalmasına siqaretçəkmənin dayandırılmasının təsir göstərməsi ayrıca təhlil edilmişdir. Daha sonra müayinə qruplarında mama-ginekoloji anamnez qiymətləndirilmişdir. İPV-infeksiya olan qadınlarda aybaşı tsiklinin müxtəlif pozulmalarından tək oliqomenoreya statistik etibarlı artıq olmuşdur ($OR=2,41$; $p<0,001$). Müxtəlif ginekoloji xəstəliklərin rastgəlmə tezliyinə görə qruplar əsas etibarilə oxşarırlar.

Son illər İPV ilə xəstələnmənin hər yerdə artması, onun sosial-iqtisadi əhəmiyyətinin və bu xəstəliyin profilaktikasında uğursuzluqların artması nəticəsində qadınların bu infeksiya ilə yoluxması riskinin azalması tədbirlər işlənilib hazırlanması üçün tədqiqatların intensivləşdirilməsi qeyd edilir. Bu baxımdan daha münasib, iqtisadi cəhətdən sərfəli və epidemioloji baxımdan məqsədəuyğun olan üsulun sanitar təşviqatının prioritetliyi barəsində belə fikir yaranmışdır ki, yalnız profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsində əhalinin özünün fəallaşması zamanı gözlənilən nəticəni əldə etmək olar.

Sevda Əliyeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti

kimya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0004-8381-2772>

sevda.aliyeva2022@mail.ru

Aliyə Rzayeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti

kimya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0001-7435-431X>

aliye.rzaeva@mail.ru

Ləman Tahirova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

bakalavr

<https://orcid.org/0009-0008-7451-8335>

lmntahirova@gmail.com

Darıdağ mineralından sintez olunan duzun kalium hidroksid məhluluna keçirilməsi

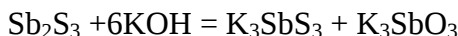
Açar sözlər: *kalium hidroksid, filiz, kalium tiostibiat, sürmə (III) sulfid, həllolma*

Keywords: *potassium hydroxide, ore, potassium thioantimonate, antimony(III) sulfide, solubility*

Son illər sürmə sulfidlərinin dəmir (III) xloridlə məhlulda keçirilməsi Çin və Rusiya Federasiyasında geniş tədqiq edilməyə başlanmışdır. Dəmir (III) xlorid, xlorid turşusu ilə birlikdə sürmə sulfidlərinə təsir edərək sürməni sürmə (III) xloridə və sulfid ionlarını isə oksidləşdirərək sərbəst kükürdə keçirir (Aliyeva, & Rzayeva, 2024, s. 13; Zhan, 1988, s. 731).

Eyni zamanda sulfo tiostibatların sabit həcmdə həllolma tezliyi hesablanmışdır (Solozhenkin, n.d., s. 307).

Təcrübi hissə Filizin kalium hidrosiddə həll olmasının optimal şəraitini müəyyən etmək üçün 2,0000 q filiz nümunəsi üzərinə 30 dəqiqə qarışdırmaqla müxtəlif miqdarlarda müəyyən qatılıqlı kalium hidroksid məhlulu əlavə edilir. Parçalanmadan sonra məhlul şüşə filtdən süzülərək həll olmayan hissədən ayrılır. Həllolma aşağıdakı reaksiya tənliyi üzrə gedir:



Süzüntü (qalıqdan ayrılan məhlul) xlorid turşusu ilə turşulaşdırılır. Bu zaman kalium tiostibit parçalanır və sürmə(III)sulfid çökərək məhluldan ayrılır:



Kalium hidroksidin miqdarının Sb_2S_3 -ün filizdən çıxarılma tamlığına təsiri $[\text{KOH}] = 2,0 \text{ mol/l}$, B:M nisbəti 1:8, tem-r 333-373 K, vaxt 30 dəq.

Sıra №	Nümunənin miqdarı	Sb_2S_3 : KOH nisbəti	Həllolan hissə	Həlləolma tamlığı %
1	2.000	1:0.4	0,475	76,12
2	2.000	1:0.8	0,546	86,74
3	2.000	1:1.2	0,612	88,97
4	2.000	1:1.6	0,668	93,42
5	2.000	1:2.0	0,711	96,46

Rəqəmlərdən göründüyü kimi, kalium hidroksidin miqdarı artdıqca həllolma da artır. Kalium hidroksidin filizə nisbəti

təqribən 1:1,4-ə bərabər olduqda maksimum çıxım əldə edilir. Kalium sulfidin miqdarının sonrakı artımı nəticələrə elə də təsir etmir. Ona görə də sonrakı təcrübələrdə filizin kalium hidrok-sidə (1:1,4) nisbəti saxlanılır.

Ədəbiyyat

1. Aliyeva, S. H., & Rzayeva, A. B. (2024). Synthesis of copper thioantimonate nano compound by solvothermal method. *Journal of Chemistry and Technologies*, 32(2), 304–311.
2. Solozhenkin, P. M. (n.d.). *Tekhnologiya obogashcheniya kompleksnykh sur'myanykh rud Kita*.
3. Zhan, T. C. (1988). *The metallurgy of antimony*. Changsha: Central South University of Technology Press.

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Mirsədi Mustafayev
Milli Aviasiya Akademiyası
Doktorant
<https://orcid.org/0009-0000-5766-7939>
mirsedimustafayev@gmail.com

**Üzvi sensorların dinamik reaksiya modeli və
etibarlılıq problemi kontekstində
qeyri-xətti modelləşdirmə**

***Açar sözlər:** üzvi sensor, kalibrləmə, etibarlılıq, signal, reaksiya dinamikası, texnologiya, intellektual*

***Keywords:** organic sensor, calibration, reliability, signal, response dynamics, technology, intellectual*

Üzvi sensor texnologiyaları XXI əsrdə material elmləri və informasiya sistemlərinin sintez nöqtəsində yer alan yüksək prioritetli tədqiqat sahəsinə çevrilmişdir. Bu texnologiyalar yalnız çevik və enerjiyə qənaətli qurğular yaratmaq baxımından deyil, həm də mürəkkəb və qeyri-xətti reaksiya dinamikasına malik olmaları ilə əlaqədar olaraq fundamental elmi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə dinamik reaksiya modellərinə gəldikdə, üzvi sensorlar zamanla dəyişən, qeyri-xətti və mühitdən asılı fərqli xarakter göstərdiyi üçün onları klassik modellərlə izah etmək çətinidir. Bu işə sahənin daxilində kəskin elmi boşluq vardır.

Sensorların çıxış siqnalları stabil vəziyyət almır və buna görə də zaman keçdikcə müxtəlif mühit amillərinin təsiri siqnalın etibarlılıq səviyyəsinə mənfi təsir göstərir (Vikram et al., 2019). Bu dəyişkənlik xüsusilə temperatur, nisbi rütubət, elektromaqnit sahə və digər fiziki-mexaniki faktorlarla sıx şəkildə əlaqəlidir. Aparılmış eksperimental tədqiqatlar göstərir ki, hətta laboratoriya şəraitində — vahid sınaq rejimlərinin və sabit şərtlərin təmin edildiyi hallarda belə — sensorların emal etdiyi siqnallarda müəyyən səviyyədə sürüşmələr müşahidə olunur. Bu hal, sensorların mühidə baş verən cüzi dəyişikliklərə qarşı yüksək həssaslığını və qeyri-xətti reaksiyalarını açıq şəkildə ortaya qoyur. Nəticə etibarilə, belə dəyişkənliklər real tətbiqlərdə siqnalın etibarlılığını və ölçmələrin dəqiqliyini azalda bilər ki, bu da sensor sistemlərinin kalibrənməsi, siqnal emalı və kompensasiya mexanizmlərinin inteqrasiyasını vacib hala gətirir (Alhasa et al., 2018). Məsələyə daha dərin yanaşmanı əks etdirən nümunələrdən biri də Osaka Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən Bioelektronika Laboratoriyasının 2022-ci ildə apardığı tədqiqatda öz əksini tapmışdır. Həmin tədqiqatda vahid molekulyar konfigurasiyaya malik polimer əsaslı üzvi sensorların müxtəlif altlıqlarda tətbiqi nəticəsində çıxış siqnallarının kalibrəlmə fazalarında qeyri-səlislik və dinamik xarakterli xətlər aşkar edilmişdir. Bu da öz növbəsində altlıq-material interfeysinin qarşılıqlı təsirinin selektiv modulvasiyaya səbəb olduğunu göstərir. Tədqiqatın predmeti onu göstərir ki, sensorlar yalnız passiv detektor funksiyasını yerinə yetirən qurğular deyil, eyni zamanda, informativ və ətraf mühitlə qarşılıqlı təsirdə olan mürəkkəb funksional elementlər kimi çıxış edirlər. Belə sistemlərdə klassik xətti reaksiya modeli əvəzinə qeyri-xətti və çoxölçülü siqnal modelləri tətbiq olunmalıdır. Digər tərəfdən isə ən effektiv nəticələr, qeyri-səlis

məntiqə əsaslanan qərarvermə mexanizmləri və süni neyron şəbəkələri ilə əldə edilmişdir (Vladov et al., 2024). 2023-cü ildə Kolorado Texnologiya İnstitutunda həyata keçirilmiş eksperimental tədqiqatın nəticəsi, qeyri-xətti reaksiya xarakteri göstərən üzvi sensorlardan əldə edilən siqnalların təkmilləşdirilmiş radial bazis funksiyalı öyrənmə alqoritmi ilə emalı, ənənəvi üsullarla müqayisədə sensorların ölçmə dəqiqliyi 18% yuxarı göstəriciyə malik olduğunu göstərmişdir (Yang et al., 2019). Bu cür nəticələr göstərir ki, belə sistemlərə yalnız ölçmə vasitəsi kimi deyil, həm də intellektual qərarverici informasiya modulları qiymətləndirilməsinin vacibliyini ortaya qoyur.

Sensorların reaksiya dinamikasının modelləşdirilməsi təkcə kalibrasiya məsələsi deyil, bütövlükdə etibarlılıq anlayışının yenidən tərif edilməsini tələb edir. Bu kontekstdə etibarlılıq sabit nəticə vermək deyil, dəyişkənliyi idarə olunan kimi başa düşülür. Bu konseptual dəyişikliyin mühüm nəticələrindən biri “öz-özünü öyrədən sensor sistemləri” ideyasının yaranmasıdır. Burada sensor cihazı yalnız informasiya toplayan modul deyil, həm də daxil olan siqnallara uyğun olaraq öz çıxış reaksiyasını optimallaşdıran intellektual mexanizmə çevrilir.

Mövzunun tədqiqindən belə qənaətə gəlmək olar ki, üzvi sensor sistemlərinin modelləşdirilməsi üçün yalnız texniki deyil, həm də sistem analitikası və informasiya nəzəriyyəsi yanaşmaları tətbiq edilməlidir. Bu texnologiyalar qeyri-xətti, zamanla dəyişən və entropik baxımdan açıq sistemlər olduğu üçün klassik metrik yanaşmalar bu sahədə artıq mümkün olmur. Bu nöqteyi-nəzərdən qeyd edə bilərik ki, növbəti nəsil sensor sistemləri həm adaptiv xüsusiyyətlərə, həm də süni intellekt inteqrasiyasına cavab verə bilən reaksiya strukturlarına malik şəkildə dizayn olunmalıdır (Chen et al., 2024).

Ədəbiyyat

1. Alhasa, K. M., Mohd Nadzir, M. S. M., Olalekan, P., Mohd Latif, M. T., Yusup, Y., Faruque, M. R. I., et al. (2018). Calibration model of a low-cost air quality sensor using an adaptive neuro-fuzzy inference system. *Sensors*, 18(12), 4380. <https://doi.org/10.3390/s18124380>
2. Chen, L., Xia, C., Zhao, Z., Fu, H., & Chen, Y. (2024). AI-driven sensing technology: Review. *Sensors*, 24(10), 2958. <https://doi.org/10.3390/s24102958>
3. Vikram, S., Collier-Oxandale, A., Ostertag, M. H., Menarini, M., Chermak, C., Dasgupta, S., et al. (2019). Evaluating and improving the reliability of gas-phase sensor system calibrations across new locations for ambient measurements and personal exposure monitoring. *Atmospheric Measurement Techniques*, 12, 4211–4239. <https://doi.org/10.5194/amt-12-4211-2019>
4. Vladov, S., Vysotska, V., Sokurenko, V., Muzychuk, O., & Chyrun, L. (2024). An intelligent self-validated sensor system using neural network technologies and fuzzy logic under operating implementation conditions. *Big Data and Cognitive Computing*, 8(12), 189. <https://doi.org/10.3390/bdcc8120189>
5. Yang, P., Li, J., Li, P., Hou, C., Huo, D., Yang, Y., Zhang, S., & Shen, C. (2019). Quantum dot-based Baijiu fluorescent identification sensor array jointly verified by multivariate analysis and radial basis function neural network. *Analytical Methods*, 11(37), 4842–4850. <https://doi.org/10.1039/C9AY01577A>

Bənövşə Əkbərova (Hüseynova)
Odlar Yurdu Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0001-6448-293X>
benovsehuseynova93@gmail.com

Kibertəhlükəsizlik üzrə strateji yanaşmalar

***Açar sözlər:** kibertəhlükəsizlik, kritik informasiya, strateji yanaşma, texnoloji innovasiya, milli kibermüdafiə texnologiyaları*

***Keywords:** cybersecurity, critical information, strategic approach, technological innovation, national cyber defense technologies*

Informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və rəqəmsal transformasiyanın geniş vüsət alması müasir cəmiyyətlər üçün yeni imkanlarla yanaşı, çoxsaylı risklər də yaratmışdır. Bu risklər içərisində kibertəhlükələr – o cümlədən, haker hücumları, məlumat sızmaları, DDoS hücumları, sosial mühəndislik texnikaları və digər rəqəmsal təhdidlər – dövlətlər, bizneslər və fərdi istifadəçilər üçün ciddi təhlükə mənbəyinə çevrilmişdir. Belə bir kontekstdə kibertəhlükəsizliyin təmin olunması təkcə texniki məsələ deyil, həm də strateji səviyyədə idarə olunmalı olan çoxşaxəli bir problemdir.

Kibertəhlükəsizlik üzrə strateji yanaşmalar – bu sahədə təhlükələrin qabaqlanması, risklərin azaldılması və informasiya resurslarının davamlı qorunması məqsədilə dövlətlərin, təşkilatların və beynəlxalq qurumların uzunmüddətli siyasət, tənzimləmə və texnoloji tədbirlərlə müəyyənləşdirdiyi ümumi ya-

naşmalar toplusudur. Bu strategiyalar milli təhlükəsizlik, iqtisadi sabitlik, ictimai etimad və texnoloji suverenlik kimi əsas meyarları əhatə edir (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 2021).

Xüsusilə Azərbaycan kimi rəqəmsal inkişaf kursunu prioritetə çevirən ölkələr üçün kibertəhlükəsizlik üzrə strateji yanaşmaların işlənməsi və tətbiqi dövlət idarəçiliyi, iqtisadi inkişaf və milli təhlükəsizlik baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan mövcud strategiyaların təhlili və onların effektivliyi, həmçinin beynəlxalq təcrübələrlə müqayisəsi aktuallığını qoruyur.

Kritik informasiya infrastrukturunun qorunması – enerji, nəqliyyat, rabitə, maliyyə və səhiyyə kimi strateji sektorların informasiya sistemlərinin sabitliyinin və fasiləsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədi daşıyır. Bu, həm dövlət idarəetməsi, həm də ictimai xidmətlərin təhlükəsizliyi baxımından əsas prioritet hesab olunur (OECD, 2012).

Hüquqi və normativ tənzimləmənin gücləndirilməsi – kibertəhlükəsizliklə bağlı milli qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, səlahiyyətli qurumların funk-siyalarının dəqiq müəyyənləşdirilməsi və hüquqi məsuliyyət mexanizmlərinin yaradılması vacib istiqamətlərdəndir.

İnsan kapitalının və texnoloji bacarıqların inkişafı – informasiya təhlükəsizliyi üzrə ixtisaslı kadr hazırlığı, peşəkar sertifikatlaşdırma sistemlərinin qurulması, maarifləndirmə kampaniyaları və kibergigiyena mədəniyyətinin formalaşdırılması strateji səviyyədə insan faktorunun gücləndirilməsinə yönəlmişdir (ENISA, 2022).

Kibertəhlükəsizlik strategiyasının əsas istiqamətləri.

	Strateji İstiqamət	Qısa Təsviri
	Kritik informasiya infrastrukturunun qorunması	Strateji əhəmiyyətli sahələrdə informasiya sistemlərinin fasiləsiz və təhlükəsiz işləməsini təmin etmək
	Hüquqi və normativ tənzimləmənin gücləndirilməsi	Qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və hüquqi məsuliyyətin dəqiq müəyyən olunması
	İnsan kapitalının və texnoloji bacarıqların inkişafı	Kibertəhlükəsizlik üzrə ixtisaslı kadr hazırlığı və kibergigiyena mədəniyyətinin təşviqi
	Milli və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi	Beynəlxalq təşkilatlarla təcrübə və informasiya mübadiləsinin gücləndirilməsi
	Fövqəladə hallara hazırlıq və reaksiya sistemləri	Kibertəhlükələrə qarşı operativ cavab və bərpa mexanizmlərinin qurulması
	Texnoloji innovasiyaların təşviqi və yerli potensialın inkişafı	Milli kibermüdafiə texnologiyalarının inkişafı və qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal Transformasiya Strategiyası 2022–2025. (2021). Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi.
<https://mincom.gov.az/az/view/pages/144/>

Cədvəl kibertəhlükəsizlik strategiyasının əsas istiqamətləri altı əsas kateqoriya üzrə təqdim olunur. Birinci istiqamət – kritik informasiya infrastrukturunun qorunması – enerji, nəqliyyat, rabitə və digər strateji sahələrin rəqəmsal sistemlərinin davamlı və təhlükəsiz fəaliyyətini təmin etmək məqsədi daşıyır. İkinci istiqamət qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir və kibertəhlükəsizliyin hüquqi bazasının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını ehtiva edir.

Üçüncü istiqamət insan resurslarının inkişafına həsr olunmuşdur. Bu, ixtisaslı kadr hazırlığı, təlimlər və kibergigiyena mədəniyyətinin formalaşdırılması ilə bağlıdır. Dördüncü istiqamət isə beynəlxalq əməkdaşlıqla əlaqədirdir və transmilli kibertəhdidlərə qarşı birgə mübarizəni əhatə edir.

Beşinci istiqamət fəvqəladə hallara operativ reaksiya sistemlərinin yaradılması və təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bura CERT-lərin fəaliyyəti və məlumatların bərpa mexanizmləri daxildir. Altıncı və sonuncu istiqamət texnoloji innovasiyaların tətbiqi və yerli texnoloji potensialın gücləndirilməsinə yönəlmişdir. Bu yanaşma süni intellekt və avtomatlaşdırılmış təhlükə aşkarlama texnologiyalarının inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu istiqamətlərin hər biri kibertəhlükəsizliyin kompleks və davamlı idarə olunması üçün vacib elementlərdir (ITU, 2021).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2021). *Rəqəmsal Transformasiya Strategiyası 2022–2025*.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2021). *Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illər üçün sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası*.

3. OECD. (2012). *Cybersecurity Policy Making at a Turning Point: Analysing a New Generation of National Cybersecurity Strategies*. OECD Publishing.
4. ENISA. (2022). *National Cybersecurity Strategies – Interactive Map*. European Union Agency for Cybersecurity.
5. ITU. (2021). *Global Cybersecurity Index (GCI) 2020*. International Telecommunication Union.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Xəzər Hüseynov, Qadir Əkbərov

Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri yeni mərhələdə 7

Könül Həsənova

Üzeyir Hacıbəylinin pedaqoji fəaliyyəti11

İradə Kərimova

Azərbaycan publisistikasında Üzeyir Hacıbəylinin rolu 14

Sevinc Sadıqova

Üzeyir Hacıbəyli və Azərbaycançılıq məfkurəsi 18

Berik Madreymov

Cultural-Periodic Description of Paleolithic Workshops in
Northern and Central Uzbekistan 20

Məhrux Dövlətzadə

Üzeyir Hacıbəylinin çoxcəhətli yaradıcılığında publisistika ... 24

Yeganə Qəhrəmanova

Üzeyir Hacıbəyli milli dilimizin təəssübkeşi kimi 28

Oktay Rzayev

Dərsliklərin tələbələrin tərbiyəsində rolu 35

Mirzağa Yaqubzadə

Cinayət mühakimə icraatında vahid məhkəmə təcrübəsinin
təmin edilməsində hakimlərin ixtisaslaşdırılmasının və
təliminin rolu 39

Rəfiq İbrahimov

Buş doktrinasında neokonservatizmin elementləri 43

Lamia Heydarova

Basic Characteristics of the Concept 47

Aytan Bunyatova

Sociolinguistics and Language Policy:
Examples from Different Countries 50

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Qumru Balaxanova

Antropogen stresə qarşı mikromisetlərin trofik
ixtisaslaşması və ekoloji adaptasiyası 54

Şəhla Xələfova

Yaşıl addımlar – Böyük dəyişikliklər 57

Rəsmiyyə Səfərova

İnsan papillomavirusuna yoluxmuş reproduktiv yaşlı
qadınların sosial-demoqrafik göstəriciləri 61

Sevda Əliyeva, Aliyə Rzayeva, Ləman Tahirova

Darıdağ mineralından sintez olunan duzun kalium
hidroksid məhluluna keçirilməsi 64

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

Mirsədi Mustafayev

Üzvi sensorların dinamik reaksiya modeli və etibarlılıq
problemi kontekstində qeyri-xətti modelləşdirmə 67

Bənövşə Əkbərova (Hüseynova)

Kibertəhlükəsizlik üzrə strateji yanaşmalar 71

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 809 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: beyn.konfrans@aem.az

Editorial address

AZ1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 99 809 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: beyn.konfrans@aem.az

İmzalandı: 24.07.2025
Onlayn çap: 28.07.2025
Kağız çapı: 09.08.2025
Kağız formatı: 60x84, 1/16
H/n həcmi: 5 ç.v.
Sifariş: 71

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

Signed: 24.07.2025
Online publication: 28.07.2025
Paper printing: 09.08.2025
Format: 60x84, 1/16
Stock issuance: 5 p.s.
Order: 71

It has been published in the printing house
“ZANGAZURDA”
Address: Baku city, Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

